Червоноград — місто п'яти парових млинів, одного депо й двох залізничних віток — ось що мав я побачити одного травневого вечора року 1927-го, залишивши за спиною Харків, що стоїть на розточчі трьох річок — Лопані, Неплюя й Штечі, з яких дві останні існували лише в анекдотах і довідниках.

Вийшов на ріг вулиці і почав чекати трамвая, візника, автобуса.

Стоїмо — ріг і я. Потім почали їхати. Спочатку приїхав трамвай. Я мав бути в ньому пасажиром номер триста шість. Три сотні поїхали, триста шостий залишився. Отже, спокій. Насамперед спокій.

Над'їхав і поїхав без мене автобус. Не вродився спортсменом, тому й не сів.

Прямую вздовж вулиці. Візників не видно й не чути. На четвертому кварталі зустрів-таки, поспішив до карети:

— На станцію. Мерщій!

Даремна справа! Візник дивно поводився: був мертвий або зомлілий. На моє волання на вулицю занепокоєно вибігли: аптекар, жінка двірника і її два малі хлопці, женщина без певної, а може, й непевної професії. Виявилось, що всі ми спізнились, принаймні раніше за нас прибігли сюди сусідський мопс і вуличний кундельок на трьох ногах. Жах!

Моя ч безпорадність викликала співчуття матері двох двірникових синків, і вона порадила:

— Підете пішки — не спізнитесь!

На вокзалі зустрів свого земляка поета Леоніда Перво-майського 1. Засмученого та й до певної міри безпорадного.

— Каси забиті. Що робити з квитками?

— Коли б я знав!

Пригоди з придбанням квитків тривали лише чотири години. Нарешті кінець чергам, спеці (й прокльонам).

Плигаємо на східці вагона, плигаємо на коліна, на ноги громадянам мужської статі, на руки красуням столичного міста. У вагоні побачили Мону-Ванну2 з Мерефи, отож — Мону-Ванну мереф'янську і двоє місць біля неї. Вона в червоній хусточці, з червоними лицями, такими ж губами, не-врівноважена. Ще й сміється. Щомиті сміється, з усього сміється.

— Ну, чому ви смієтеся?!

— Сміюся? А чому не сміятися, адже у вісімнадцять літ кров, як ефір: найменша іскорка — і вже спалах; за спалахом струми від найменшенької жилочки на пальці до шлуночка в лівому передсерді. А тоді пожежа, пожар.— І мереф'янська Джоконда палахкотить. Полум'ям залило всю кабіну, прохід, сусідні кабіни. Полум'я б'є на юного поета.

— Ну, як ти?

— Ой, не питай! Гину!

Вона кокетувала, ця червона хусточка, пускала бісики оченятами, надила ямочками; і весь вагон, всі 157 мужчин і 249 женщин страждали, глибоко переживали; перші тому, що не всім випало щастя зблизька зігріть своє серце; жінки ж тому, що не все поїзду мчати, колись-бо ж та й зменшить свій рух, і тоді на станціях

першій,

другій,

третій

вони зійдуть на перон і будуть мліти і помирати в обіймах своїх мужів, коханців і їхніх друзів.

Заблискотіли вогні мереф'янських осель. Вона сказала:

— Я тут встаю.— Витягла з-під вагонної широкої лави чотири мішки, пояснила: — Я живу отут, під Мерефою, нічого іншого не сію, не саджу, тільки квасець, щавель, по-вашому, круглий рік. І круглий рік продаю його. Прибуткове це діло й красиве! Надто взимку. Увесь харківський Благовіщенський базар снігом завіяний, а в мене прилавок зеленими, пахучими купками вабить. І ні одна харківська хазяйка не втерпить, щоб не купити дві-три купки, бо ніде так не люблять зелених борщів, як у Харкові,— на Холодній горі, на Пісках, на Бурсацькому спуску...З

Чотири порожні мішки, підтримувані нашими руками, попливли над головами. Вона гукнула кудись уперед:

— Василю, дивись, щоб якийсь дідько лантуха не потяг, у Мерефі не стісняються, тут люди такі!

— А ти пазухи дивися! До грошей тут ще більше охочих, ніж до мішків. Такі пронози. Та на того кучерявого позирай, бач, як виструнчився! Неначе в вічі зазира, а насправді щілини в кофтині шукає.

Ми стояли навколо неї, простягши до неї руки свої.

— Ой, як багато вас. Як багато! А мені треба лише одного, і саме оцього кучерявого, стрункого! — І, схопивши голову мого друга в тепло своїх долонь, поцілувала його, розгубленого й щасливого, в губи і щоки, а сама зникла, залишила по собі приємний запах свіжого квасцю.

ВІД МЕРЕФИ ДО ЧЕРВОНОГРАДА

Гаманці залишилися при нас.

Хмільні, сумні й щасливі, поїхали ми далі. Тут починалася вітка нової, Мерефо-Херсокської залізниці. ХГять-шість років тому тут ще валялися голопузі пастушки. Тоді не було Мере-фо-Херсонської залізниці, і тому ми всі міряли шлях від Харкова до Червоиограда молодими, чорними, від куряви ногами, через Новоселівку — Мерефу — Валки — Просяне — Біду — Старовірівку — Вербище — Червоноград 4, а разом дев'яносто верст, купа дрібненьких дорожніх пригод і водянок на підошвах і поміж пальцями.

Тепер — не те! Зовсім не те! Вагон і ніч у вікнах, навколо тринадцять бабусь із Валок і одна відьма з якогось іншого села. Відьма, бо я певен, що у неї десь є аж три хвостики зряду, інакше де б вона набрала стільки бідонів для молока? Але ж і гарна клята відьма! Невиснажлива наша земля па все гарне й красиве. І ця жінка, відповідно причепурена, могла бути окрасою якого завгодно товариства. І могла б мати скільки завгодно прихильників. Поети складали б їй вірші, піснярі співали їй пісні, чоловіки ревнували, всі інші казали б: "Яку вроду бог. дав!"

Сучасне життя, метушливе у місті, повне труда й турбот у селі, дає мало простору для поетичних мрій і зітхань. Клопіт за постійний шмат хліба, наради, клопіт над доповідями, доповідними записками, порання біля печі, примуса, метушня навколо нової сукні і кнурця, лайки й біганина в боротьбі за одержання ордера на приміщення, неприємності від начальства, жінки й контори сільбанку, погрози нового градобою —

все це відбирає з нашого сучасника чимало часу й енергії, залишаючи на поетичні зальоти викрадені в долі хвилинки.

Інша річ — залізничний вагон. Ви тут вільні дві, п'ять, десять годин. Ви дивитесь навколо, навколо дивиться на вас. І в тихий вечір під одноманітний перестук коліс на тлі поетичних пейзажів і панорам так легко створюються чарівні легенди, спалахують пристрасті, люди переживають найгостріші романи, новели, поеми, щоб через годину-дві розлучитись навіки і забути про них.

Зупинка. Станція. І ще одна станція, ще, ще і ще. Будинок вокзалу. Каси. Зал чекання. Ряди тополь, білої акації, інколи шмат вигону, перетворений на привокзальне робоче дворище з підкатами, складами в закритих приміщеннях і просто неба. І навколо кожної станції серед білих пісків, липкої чорнозем-лі, грузької глини юрми народу, силуети гарб, сліди коліс, конячий послід, глибокі колії, що свідчать: їх сюди заїздило і ще заїде не одна сотня, і фіе одну тисячу пудів золотої пшениці вивантажать вони у пакгаузи, і не одну сотню карбованців привезуть вони додому, де вже доорюється п'ята десятина, кувікають кнурці й діти, квохкають квочки й молодиці і горять голови від думок: як і де ще здобути потрібну суму карбованців на сохи й підсошки, на горілку й ситець, на юхту, і сіль, і ще на тисячу речей, потрібних людині, потрібних главі дому, і молодицям, і їхнім замурзаним пуп'янкам.

Велике комашкище, оця земля, перерізана шляхами і залізницями, вимірювана ланами й кілометрами, ногами й колесами, пудами й мальованими казенними верстовими стовпами, земля, де станція — серце, стукіт вагонів — пульс. Широкі ж шляхи в усі кінці краю — повнокровні артерії з безнастанним рухом селянських возіз і заводських вагонеток.

Я проходив через це селище чотири рази пішки і оце вп'яте проїжджаю поїздом, але й до цього часу зрозуміти не можу, в чому ж секрет його такої популярності серед селян Червоноградського повіту. Водолага для них мовби Золота Мехка 61 І їдуть, і їдуть туди поклонятися водолазькому богові червоноградці, піщанці, шахізці, попівці, а може, й ще які села, чого я, не знаючи, говорити не буду.

Одне я знаю, що, незважаючи ка безліч зсипок у Червоно-граді і його околицях, селяни особливо в роки 1919—1924-ті в якомусь екстазі мчали у Водолагу через фронти "республіки" і навіть "монархії" — була ж така старовірівська монархія!7

Року 1923-го я зайшов якось до свого шахівського приятеля. Дебелий чолов'яга лежав і читав газети.

— Як поживаємо? Як справи?

— Дякую. Нічого. Крутимося. Оце позавчора у Водолазі був і завтра поїду.

Потім я чув від людей такі репліки про когось із шахів-ців: "Та йому що! Двічі на тиждень у Водолагу їздить, а то в Перещепину. Живе, слава богу, нічого!"

Від Шахівки до Водолаги шістдесят верст і дев'яносто до Харкова. Стоїть вона серед лісів, пісків і інших сіл. Коли б вона стояла на краю вселенної, або на березі моря, або серед сибірської тайги — я знав би, щоГ там можна збагатитися контрабандою, спекулювати золотим піском і самородками, наживатися на скупому там самогоні й хлібі. Але ж Водола-га, як і Шахівка, як і Варварівка, стоїть серед степу, серед сіл, в пупі країни хліба і фруктів... О золота Водолаго, скажи, в чому секрет твій?

ЧЕРВОНОГРАД

І от ми під'їжджаємо до Червонограда — міста, з яким пов'язані кращі роки життя мого. Я люблю тебе, Червоногра-де, безодвітною любов'ю!

Наближається місто. Поїзд тут увесь час іде понад річкою Берестовою, де водяться крижні й жаби у величезній кількості, зокрема останні. Вени день і ніч виспівують на всі голоси. То заквокчуть, як квочка, що скликає курчат; то закахкотять, як крижень на Скапенівським болоті; то тихо й мелодійно за-кумкають — від потужного форте до найніжнішого піаніссі-мо. ї їм у якійсь незрозумілій злагоді відповідають червоно-градські комарі.

Є комарі дрібненькі, в'їдливі, кусючі, непосидючі, Бредні. Червоноградський комар — прототип сучасного літака типу біплана 8, Він важкий, поважний, якщо хочете — монументальний, він не накидається на людину зненацька, як люті кровопивці мошки. Наближення тієї і найчутливіша мембрана не вловить. А цей кричить, гуде, суне, попереджає: "Іду на вас!" І сідає на щоку, на коліно, де штани натягнені і де якнайлегше, пустивши в діло свій шприц, добратися до вашого білого тіла. Любить ще сідати дівчатам на плечі, на литки. Й інколи на голову, бо обережний: спробуй заздалегідь дізнатися, яким духом напоєна її кров! А може, вона — ота Галя, що "усі чари знає", чарівниця, Еампір, що живе з крові хлоп'ячих сердець? Уп'єшся тієї отруєної крові та й підеш слідом за Грицем! Ні, червоноградейкі комарі крові з затруєних дівчачих голів не беруть! Та й плодяться більше над Берестовою, ніж у Червонограді, Олянівці, Шахівці.

Еге ж, Берестова.

Протікає Берестова тихо і якось чудно. На Скапенівці вона завширшки десять-п'ятнадцять метрів, але глибоченька, дно глеюване, береги круті, в берегах печери, в печерах славнозвісні скапенівські раки, на всю округу славні. Та скінчилася Скапенівка, і Берестова без попередження, без переходу одразу розливається чи не на сотню

метрів. Стає широка. З обох боків стіни очеретів. За очеретами хащі непролазного верболозу, дрібної вільшини, а вже за ними вкорінився в болотяний грунт прирічковий ліс — Луг. Отож Луг на Червоноградщині — це мокрий ліс. А вже до нього підбігають відкриті зелені простори. Це луки. На луках пасуться коні, корови, телята. Граються хлопці-пастушки, ганяють в довгої лози, вчаться курити. За "легкий" тютюн править їм сухий кінський кізяк.

Та й ця картина міняється. Раптом, як і все на цій річці, річище починає вужчати, вже веслами в береги упираєшся; ще помах — і плесо зовсім зникає: величезний кущ верболозу перегородив річку; щоб проїхати лозу, треба розводить її руками. Потім знов чудо! Верболіз, тіснота зникають, береги розсуваються, і між ними знов водний простір, широкий, повільний, на водоплавну дичину багатий. Під стінами очерету так і мигтять ніким ке лякані тут дикі курочки; то з єрика вигулькне теж ніким не полоханий табунець крижнів і одразу ж зникне в проточках, що ними порізані стіни очеретів. За очеретами Луг. Видно вершини високих вільшин, чути, як там обзиваються дикі горлички

Для мисливців тут божий рай. Та й для рибалок. Кому ж тут рибу лякати, коли на весь червоноградський Низ і на всю Шахівку лише один човен — плоскодонка Сердюкова Дмитра Петровича. Один на всі величезні річкові простори! Коли не йдеш з села у місто чи назад через міст — все той човник під стіною очеретів стоїть, над ним почорнілий вже бриль Дмитра Петровича, під брилем сиві-сиві брови Дмитра Петровича. Він — брат Іван Петровича, нашого червоноград-ського споконвічного учителя. Занесло його звідкись ще війною. Війна одійшла, а він так і лишився на Берестовій під брилем із своїм сивим вусом і своїми сивими-сивими бровами.

Не густіше і з мисливцями. Ще недавно їх лічилося три чоловіки, з них два студенти. Один — син управителя шахів-ського безаківського маєтку Борис Матісон; другий — син власника' парового вальцьового млина Борис Кричевський. Споруджено цей млин на березі Берестової, біля мосту. Там стояв колись старосвітський водяний млин з великим-

превеликим дерев'яним колесом-колом ("Ой зійди, зійди, ясний місяцю, як млиновеє коло" 9!) Мельником працював на ньому шахівський чоловік Пікалов. Цей Пікалов мав двох синів — Павла і Степана, і двох дочок-красунь. Красуні в Шахівці не залишились, пішли звідти на Низ, побравшися з хлопцями, які працювали в новому паровому млині. Працював там і до війни, і після війни і старший пікаловський син Степан, отой, що поріднився потім із шахівським сенченківським кущем; туди ж згодом пішов і молодший Пікалов, Павло. Та й сам старий Пікалов не залишив до останнього віддиху нового млина, своїм життям, мов стрілою, пробивши три епохи: давню — старосвітську, новішу — капіталістичну і найновішу — революційну; помер зовсім недавно ветераном праці. Нікому з них полювать не доводилось, хоч крижаки щоліта літали з річки на жир у степи саме через їхнє подвір'я.

Тож третім мисливцем випало стати теж нашому шахів-ському чоловікові. Махтеєві Некрію. Був він спеціалістом по металу. Насталити сокиру — насталить. Направити бритву — направить. Полагодити кишенькового годинника — будь ласка. Дістав і рушницю. Діло так було. Жив чи, точніше, доживав у селі старий панський прикажчик, простіше сказати — наглядач, ще простіше — колишній посіпака дід Караїм. У того Караїма була якась берданка. Була колись. Своє сміття дід Караїм виносив у баюри між шелюги. І берданку туди викинув. А Махтей узяв та й підібрав. А тут революційні події, і на всі мисливські угіддя вздовж Берестової залишився тільки Махтей Михейович Некрій. Рушницю вік, зрозуміло, реставрував, прядивне мотуззя й іржаве дро-тиння повикидав, залишив тільки один, виплетений у шість сталок мотуз, щоб було як ту берданку на плече закидати, ї став, отже, мисливцем на всю округу.

І тут трапилася гарна нагода перед людьми себе показати.

Був під Червоноградом радгосп буряково-пшеничнкй з директором Федором Михайловичем Губенком 10. І от одного вересневого дня поширилася у тих краях чутка, що в радгосп на полювання приїдуть харківські мисливці. Брат директора Павло11 з жінкою Варварою 12;

його приятелі — Олесь Скрипаль, Крамаренко, Михайло і Юхимеико — шахівець колишній. Та ще й інші люди.

"Дуже інтересна компанія,— сказав тоді Махтей Михейович своєму сусіду бандуристу Григорію Бондаренкові.— Піду подивлюся, що воно за люди і яка в них мисливська сила".

Підійшов до контори радгоспу, а тут саме на гарбі харківські гості приїхали. Вийшов з гарби брат директора Павло Михайлович, а в нього собака, чистопородний мисливський звір, на ім'я Діана. Рушниця-зауерка три кільця, дванадцят-ка 13 сяє в променях передвечірнього сонця, очі сліпить. "Гм, інтересно",— гмукнув Махтей Михейович. У жінки того Павла Михайловича теж красувалася в руках маленька зграбна зауерка, двадцятка, як лялечка.

Радгосп розкинувся на безмежних червоноградських просторах. Навколо рівнота й рівкота. Але в одному пункті була там і приємна одміна. Майже від головного двору починаючи, біг ланцюг порослих лісом ярів-байраків, глибочезних, довгих, що переходили один у другий. Один скінчиться, а через якісь півтора-два десятки метрів починається другий, ще глибший, ще дикіший. І так аж до самого обрію.

От ця система байраків була гарненько викреслена на папері і розділена на чотирнадцять ділянок, "номерів" — на кожного мисливця свій номер. Номер на папері позначався цифрою, а в натурі оббілованим пронумерованим вербовим кілочком. Номерки кинули в шапку, Варвара Олексіївна перетрусила їх гарненько. По цьому люди почали їх вибирати.

А вранці заграв ріжок, завалували спущені в перший байрак собаки. Ще мить — і проти сонця блиснула зауерка Павла Михайловича Губенка, директорового брата. Коштувала вона тисячу п'ятсот карбованців у валюті 1927 року. Поруч неї сяйнула і мила рушничка його дружини.

Привертала увагу і рушниця Олеся Скрипаля. Коштувала вона одну тисячу двісті карбованців, теж валютою 1927 року. Олесь був запеклий мисливець, фронтовий єфрейтор і снайпер до того ж. Ні з Донецького лиману, ні з Дворічної біля Куп'ян-ська, ні з Бузівки нервоноградської він не повертався, не маючи біля свого мисливського пояса повної норми. А повна норма в нього була 27 крижаків, бо стріляв він лише крижаків.

Михайло Крамаренко мав довжелезну рушницю якоїсь мудрованої австрійської фірми, мала вона зовні зовсім грізний вигляд, всередині ж була вся побита іржею. Михайло Крамаренко мало журився цим, все в нього було не так, як у людей, отож, зрозуміло, й рушниця. Стріляла вона, як гармата! По 27 качок Михайло Крамаренко не привозив ніколи, так він же і не тим славився. Для нього важили не кількісні масштаби, а мисливська географія, а була вона в нього самобутня. Ну, скажіть, для чого харківському мисливцю потрібна подорож на береги Каспійського моря чи в Сальські степи, де його мало не розірвали чабанські собаки? Ні для чого. Просто око у Крамаренка було оком першого в місті більярдиста, стріляв він несхибно, та ніяк не міг подолати одного теоретичного бар'єра: як слід заряджати рушницю, щоб досягти максимальної кучності. Заряд у нього або летів одним гніздом, як зірки в сузір'ї Волосожара, або, не знати, з якої причини, розпорошувався над крижнем, і той пролітав між дробинками, як комета між зоряними одиницями неба. В тому й другому випадках він глибоко переживав, від чого лоб мав у зморшках, а в очах одсвічувалися нотки світової скорботи.

Отож заграв ріжок, мисливці спустили собак. Собаки, спустившися в байрак і зачувши там сліди зайчиків і лисичок, рвонули з усієї сили вперед. Мати рідна моя! Що там чинилося! Гавкітня! Звірі тікають, собаки женуться за ними. А дно ж і схили байраку — один суцільний килим, сплетений ОЖЙКОЮ з дрібненьких кущів. За цим дрібнотканим килимом стали сторч вільхові курені, обплетені хмелем. Спробуйте пройти тут, пробитись, продертись! Обов'язково пробитись, бо за хвостом — собака, та мало того, що женеться, а ще й гавка, заливається, переривається. Тут уже не до жартів, тут шкуру рятувати

доводиться! І дно байраку вирує. Тріщить сушняк, шелестить божевільним шелестом. Ззаду собаки, а спереду чути одне по одному: бах! бах! бабах!

І так тривало півтори чи дві години, поки ріжок заграв відбій.

По цьому полювання скінчилося і почався парад.

У мисливців є своє професійне спорядження: патронташ — схованка для патронів; ягдташ — сітка для впольованого дрібного птаства: бекасів, горобців, куликів; пояс із зашморгами для вбитої великої птиці; дехто підвішує до пояса і зайчиків. Махтей Михейович обходився без цієї мисливської амуніції, користався плечима: ніс на одному плечі зв'язаних за лапки прядив'яною мотузочкою зайця і лисичку; і так само на другому плечі мав зайчика і лисичку.

За ним пройшов хрестищанський чоловік Іван Гаплик. Цей ніс дві лисички і одного зайця.

За Гапликом простував чоловік із .Хрестища, Семенаш Яків. Щоб не бути схожим на Гаплика, він ніс за плечима двох зайчиків і одну лисичку.

Потім пішли мисливці з довколишніх сіл — з Вербища, Олянівки, Крутоярівки — всі люди строго моністичних уподобань; судився тобі зайчик, то неси одного зайчика; судилася тобі лисичка, то неси лисичку, стримуй апетит, на Махтея не позирай, навіть на Гаплика, пам'ятаючи, що свобода — це пізнана необхідність. Щодо берданок, то всі без винятку знаходили своє місце на шкалі від 1878 до 1897 року. З такими, як у Махтея Михейовича, дротинками і мотузяним ретязем для плеча.

На Червоноградщині не було моди голити лице начисто, як у Харкові; тутешні дівчата і молодиці любили хлоп'ячі й чоловічі вуса, байдуже які — чорняві чи біляві, аби були. Отож усі ці шахівські,

олянівські, хрестищанські дядьки й піддядьки, задоволені наслідками полювання, лагідно ховали свої селянські усмішки під м'які вуса. Навчалися від Остапа— Вишні. Тільки той уславився газетними усмішками у "Вістях" 14, а в цих були свої, мисливські, живі усмішки. Чому б і не всміхатися?

Директорів брат Павло Михайлович Губенко ніс за плечима свою дорогу зброю. І як вона виблискувала проти сонечка! Сам директорів брат був червоний, коли не такий, як сонце, то як буряк. І лаявся! Плювався! Треба ж такому статися — хоч би поганеньке зайченя підстрелив!

Слідом за ним гнав Олесь Скрипаль, отой, що в царській армії на фронті єфрейтором служив. Голос він мав дзвінкий, красивий, лаявся дзвінко, красиво, причому більш, здається, по-матроському, ніж по-піхотинському.

Михайло Крамаренко хвалився Варварі Олексіївні: — Нічого не розумію! Я не одходив від кілочка з номером — і нічого не бачив! Навіть тіні заячої!

ї я,— похвалилася Варвара Олексіївна.— Все діялося в глибині байраку, а з байраку на мене навіть горобчик не вихопився.

Махтей Михейович слухав цю розмову і не всміхався у вуса. Він про них був зовсім іншої думки. Адже подумати тільки — брат самого директора. Брат самого директора! Сам Остап Вишня!

На повороті до головного дворища доріжка розійшлася, одна повела кудись у глибину поля, може, в Хрестище 15 чи у Вербівку 16, а друга — до будинку директора. Мисливська група тут теж поділилася: одні — темні, як ніч, червоні, як соняхи, повернули в один бік, другі, оті, що з дядьківськими вусами,— в другий.

Місце, де річку Берестову перетинає міст, дуже прикметне. З північного боку річки розлігся на благословенній горі Червоноград, гарний, привабний, підперезаний лінією залізниці, яка може завезти куди хочете — з одного боку в Карлів-ку п, Полтаву, з другого — в Сахновщину 18, Лозову, Павлоград 19, а звідти в донецькі краї.

З південного боку проти Червонограда стоїть Шахівка. Там споконвіку жив хлібороб дядько Гаврило з тіткою ївгою. У них вродилося сім дочок: Марфа, Ганна, Наталка, Палаж-ка, Оксана, Явдоха, Домаха. І до них один син — Юхим20. То той Гаврило якось несвоєчасно помер, залишивши тітку ївгу з усією отією бригадою. Що мала та громада робити без батька? Звісно, шукать порятунку. І розпоззлися по світу — від Кобзівки до Кубані, від Кубані до Зеленого Клина — десь отам на Амурі21. При бабі ївзі — ка той час вона вже бабою стала — лишився тільки Юхимко ївженко. Вирісши, той Юхим ївженко одружився з шахівською-таки дівчиною Палажкою. І в них почали народжуватися діти. А серед них й Іван ївженко 22. У 1921 році той Іван вийшов із Шахіз-ки, став на межі рідного села і, не перехрестившися навіть, пірнув у життя 23. ї оце ось випірнув і з'явився у Вузівці24, на Берестовій, у вересні місяці.

Двадцять шість років, сам білявий, певніше, русявий, за

плечима ке берданка, а фірмена рушниця Зауер "три кільця",

двадцятка. л

У Вузівці Берестова знов інакша. Тут враз, невідомо звідки взявшися, перед очима відкривається величезна затока.

Широка, довга й привільна. Понад берегами зеленіють стіни лісу, далина синім маревом оповита. А посеред тієї затоки острівець, на острівці купа дерев. Дерева відбиваються у воді і полощуть там вершини.

Провідник дядько Ларивон каже тому їжженкові:

— Ви засядьте отут при березі і пильнуйте. А я на човнику обігну острів, зайду в тил отому-он, бачите, табунцю качок і візьмуся їх помаленьку наганяти на вас.

Отут і розкрилася таємниця містичних подій, що відбувалися біля радгоспівських байраків і в них.

Дядько Ларивон наганя крижаків, їжженко Іван сидить, чекає, увесь напружився. В табуні він нарахував двадцять одного крижака. Багатство! Та як заволодіти ним? Сидів, чекав, і в голові мисливця роїлися геніальні плани. То дарма теорія каже, що, стріляючи дичину, треба брати на мушку лише одну пташку. Візьмеш отак одного, першого крижня, а що ж будуть робити оті інші двадцять? Де вони дінуться? Очевидно, полетять, і загине для мисливця такий ужинок!

І думав їжженко Іван: "Я інакше зроблю: не буду цілитися в одну якусь пташку. Я розроблю нову теорію: візьму на мушку увесь табун, всіх отих крижаків! І бабахну! Хотів би я знати, де вони дінуться? Немає їм де діватися, нема їм порятунку: всі ляжуть до єдиного! І це буде наочним доказом недосконалості старих теорій! Ну, до діла!"

Ларивон неухильно наближався до засідки, і бідолашні крижні, не відчуваючи лиха над своїми красивими головами, повільно бралися вперед. То одна качка, то друга занурювалась з голозою. Вода обертала її задом наперед, так що, вихопившися з глибини, крижак опинявся очі в очі з Лариво-ном, якийсь час пильно придивлявся до нього і лише по тому поспішав наздоганяти своїх побратимів.

Коли табун наблизився на належні п'ятдесят-шістдесят метрів, їжженко підняв рушницю, притулив її до плеча, непомітним рухом пальця натис на залізко, спрямувавши мушку так, щоб віялом заряду накрити увесь табун.

Постріл гримнув. Крижаки першу ТУІИТЬ скам'яніли від несподіванки й переляку, далі дружно махнули крилами, аж зашуміло повітря. Та й полетіли. На воді між Ларивоном і ївженком залишилася одна пір'їна, гарна, барвиста. її загубив качур, що вчора пошкодив її, рятуючись від якогось вузівського бузувіра. Сьогодні вона весь час заважала рухатися крижневі, і він кінець кінцем, ухопивши її в дзьоб, висмикнув та й кинув. Там вона й залишилась лежати на воді.

ївженко почервонів, мов у окропі скупався. Та кожна людина в небезпечну хвилину береться шукати собі порятунку. І цей теж. І він скрикнув:

— Слухайте, Ларивоне Сильвестровичу! Тут помилки з мого боку нема!

Далі він викручувався так:

— Є два роди мисливців: криваві й безкровні. Я мисливець безкровний, Хто уповноважив мене нищити багатства рідного краю?! Ніхто! Бабахнув я заради потреби бабахнути, щоб іншого разу вони були обережніші. От слово честі!

Це була гарна промова. Та слухати її не було кому: Лари-воків човник вже зник в очереті.

Отож хто поручиться, що деякі власники сонцесяйної зброї поводилися біля радгоспних байраків інакше?!

— Червоноград! — сповістив кондуктор і почав одбирати квитки.

Було щось близько одинадцятої, і на станції залишилось мало червоноградських красунь і хлопців.

Мій юний друг легко вистрибнув з вагона.

У Червонограді він прожив перші й найкращі двадцять років свого життя, тут йому була знайома кожна билинка. І все ж, озирнувшися, він сумно схилив голову, і юнацьке зітхання вихопилося йому з грудей:

— І цілуватися хочеться, і ні з ким!

А він же ж з Червокограда виїхав лише два-три роки тому! Життя страшенно швидко біжить! Давня істина? Але вічно нова. Та не тільки він зітхнув. Б} ло іще й інше зітхання, але з цілком іншої причини.

Жили-були колись у Червонограді три сестри Колосяк. І всі три красуні. Олена, Тетяна, Оксана. За ким червоноградських хлопців найбільше "перемерло", то це за ними. Тільки котра на Більовку ступила ніжкою, як уже по всій Більовці: "Он Колосяк Тетяна!", "Он Оксаночка!". Один ша-хівський хлопець, ївженя Іван, з природи удався вайлакува-тий, незграбний, з себе русявий, понурий; коли не глянь — все повзе з червоноградської гори, носа в книгу встромивши. Так оте ївженя знайшло дорогу до міської бібліотеки. А там був каталог. Такий товстий, як найтовща бухгалтерська книга. А в тому каталозі чудеса. Ви тільки вчитайтеся — яке дивне сполучення слів: Кнут Гамсун. Містерія! До того часу той чудій знав лише одну містерію — Шевченків "Сон". А це, бач, ще одна. Вже саме таке відкриття важило бозна-скільки. А слово "Кнут"! Ні, все в цій книжці незвичайне. "І я візьму її!" — подумав той шахівський дідько і підвів очі на бібліотекарку.

Завжди там сиділа симпатична червоноградська дама Поліна Михайлівна. На шахівську потороч вона ніколи не звертала жодної уваги: взаємини між ними були суто ділові, отож цілком нормальні. Ну, отож. Підвів очі... І похитнувся. По той бік столу стояла Оксана. І дихала. І всміхалася. Привабна, як казка! Телепень закам'янів, дивився на Оксану, очей звести не міг. Не міг і.слова вимовити. З ним ніколи такого ще не траплялося. Вже якось оформив одержання книги і одійшов від стола, намагаючись не хитатися. Та у присінках не витримав, до стіни прихилився. ї почув, як Поліна Михайлівна сказала Оксані: "Ну, хіба ж

так можна! Ти ж його убила на смерть!" А та відповіла: "Та хіба ж я могла подумати! Отакий вовкулака!.."

Ми з юним другом спинилися на пероні. З гарного пасажирського салатового вагона ще виходили люди. Начебто вже всі вийшли. Та ось на площадку вийшов ще один пасажир. Жінка. Сліпучої червоноградської вроди. Це була Оксана. На пероні одразу засяяла люстра на тисячу свічок. Стало далеко видно. Стало багато видно. Тільки не колишньому шахівському вовкулаці. У нього замерехтіло в очах, і він скис. Похитнувся. Єдине, чого йому вистачило в ту мить,— це хоробрості, запхнувши в гортань язика, пробубоніти: "Доброго вечора..." Вона здивовано глянула, і не знати було з ієрогліфів на її чудовому лобі, — пізнала вона його чи ні. Певне, ні, хоч пустила на лице лагідну усмішку ввічливості, які завжди мають в запасі наші червоно-градські Євині доньки. Бо хоч усмішка грала, а в очах напружено бився здогад — де вона його бачила? Може б, і пригадала, та на пероні з'явився новий персонаж — червоноградський візник, всіма знаний Стешенко. Ще здалеку, забачивши Оксану, він загукав:

— Оце так зустріч! Здрастуй, Оксанко! А я як знав! Все мене щось підштовхує: іди та іди на перон! А це тут ти! Ну, здрастуй, серденько! Де твоя валіза?.. Ах, боже мій! Яка зустріч, яка зустріч!

Натовп роздався перед Оксаною. За нею слідом рушив Стешенко. Вона ще раз скосила погляд у мій бік. І на боже-стзеннім чолі її не відбилось нічого. Бідолашний шахівський вовкулака був побитий вдруге і тепер уже назавжди.

Щоб розігнать меланхолію, я й собі подався до візників, з якими у мене точилася півгодинна суперечка: скільки з мене взяти — карбованець чи п'ятнадцять. Я стояв за карбованець, вони ж гуртом за п'ятнадцять. Як?.. їхати через Берестову?! Та ще й через греблю? Та там же з обох боків греблі Луг чорними стінами чорніє. А в тому Лузі болота, твань, драговиння і чорт болотяний. На ріжках у нього ліхтарики. Присвітить він тими ліхтариками запізнілому мандрівникові, коли того

лиха година в Луг занесе серед ночі, та й заведе в свою чортову пастку. Ступне туди людина — і одразу в драговиння по пояс. Хоче видряпатися — так куди! Хоче вистрибнути — та ще глибше вгрузне. Зрозуміє, куди вскочила, та й почне кричати: "Кара-вул! Хто в бога вірує, рятуйте!" Шахівка тут-таки, одразу ж за Лугом. Чують люди, хрестяться, гомонять між собою: "От бачите, ще одного заманила нечиста сила, щоб її господь спопелив!" Проклянуть отак, а в луг ніхто й не подума поткнутися — які вночі жарти із чортом!

Трохи підрісши і вилюднівши, я зрозумів, що є чорти, охоронці драговиння і кальних безодень болотяних, а є й інші. Наприклад, є охоронці мостів. Ці, як відомо, живуть під мостами. Під мостом через Берестову — теж. Та цього я напевне ствердити не можу, хоч і робив належні експерименти. Вчився я в Червонограді на другій зміні. Додому ходив увечері і навіть пізно ввечері. За роки навчання, може, з півсотню разів спускався під міст. Та в ті літа чорти вже, видно, на Берестовій під мостом не водились. Чи, може, не наважувались являтися мені, бо я й сам був, як казали шахівські дівчата, за чорта страшніший!

Серед візників у Червонограді був такий собі дядько Трирог, щось гірше за самого чорта, бо той мав лише два роги. Де з'являвся Трирог, там Гриць безп'ятий шанобливо уступався з дороги.

Отож ми зустрілися, і між нами почалася така розмова: Трирог. То, кажете, вас до Шахівки? А знаєте скільки це верст? Чи й у п'ятнадцять вберете! Ні, п'ятнадцять карбованців, і ні копійки менше!

51. Коли правду сказати, дядьку Трироже, то п'ятнадцять не п'ятнадцять, а всі тридцять верстов буде! Судіть самі! Від вокзалу до залізничного мосту — п'ять верст; від залізничного мосту до Тридцятого млина, колись млина Кричевського,— п'ять верст; від Тридцятого млина до моста через Берестову — п'ять верст; від моста до греблі, що іде через луг,— п'ять верст; від греблі до Шахівки — ну, а всього буде більше як півтори-дві версти...

Трирог. Е-е-е, то ви б так і казали! А скажіть, звідки ви знаєте, що я Трирог? Я. Або й так не видно?

Трирог. Е-е-е! Отак би й з самого початку. А до слова сказавши, чий ви будете?

Сенченків у Шахівці жило чималенько та й не поодинці, а кущами. А в кожному кущі траплялося чоловіка по десять. Ось кущ діда Олександра Терентійовича. Десять чоловік з синами і дочками до розкущення. Коли ж усі дочки ПОВИХОДИЛИ заміж, а сини поженилися, то цей кущ розіп'яв своє гілля на пів-Шахівки.

Або кущ баби ївга. Сім дочок, один син. До розкущення. А як розкущилися, то тільки дивіться та слухайте! Яздоха вийшла заміж у Добреньку; Наталка — в Попівку 25; Палаж-ка — в Токарівку 26; Домаха — на Зелений Клин; Ганна вийшла заміж за парубка з Добреньки і згодом на Кубані опинилася. І звідти писала листи до брата Юхима і невістки Палаж-ки у Шахівку.

Писала так. "Сяду я за стіл, беру перо в руки, пишу письмо од скуки, беру перо золотеє, пишу письмо дорогеє своєму рідному братикові. Лета, мій листок, із Запада на Восток, лети, не звивайсь, нікому в руки не давайсь, а дайся тому, хто рідний серцю мому. Здрастуй, дорогий брате Юхиме, дорога невісточко Палазю, дорогі племінники Веклуиіко, їванчику, Костянтине і Галочко! Ми всі, слава богу, здорові, чого і вам бажаємо од господа бога. Чоловік мій Федір ще шкандибає, а дідові Оникієві вже не шкандибати, царство йому небесне: упав з гарби, від того й помер. А в дочки Параски пропасниця, а в дочки Хими пропасниця, сина Павла чеченці були вбили, то насилу видужав, а я, бредучи через річку по каменю, ногу вломила; спасибі Ахмедові-костоправу — гарно зумів зв'язати кістку, що й з жнивами упоралася; то на одному коліні від снопа до снопа перелазила, то сидьма пересувалася. Ой братику мій, як же й тяжко доводилось! Піт очі застеляє, нога мов у вогні, а в'язати треба, бо хто ж зробить за мене!"

Та оця Ганна тільки п'ята в бабиному ївжиному кущі, а ще Оксана і Марфа.

Оксана нікуди не виходила, так у Шахівці і залишилася. А Марфа вийшла заміж у Роживівку, там-таки на Червоно-градщикі, а як повдовіла, найнялася спочатку наймичкою, а далі й жінкою до вдівця Михайла Михайловича в Кобзівку на готових синів і на готову землю, а було тієї землі вп'ятеро більш, ніж у всіх шахівських сенченхівських кущах,— п'ятдесят десятин. Він був бородатий і дикий. У солдатах йому давали об'їжджати иеоб'їжджених коней, і він їх "ухоркував", доводив до того, що, забачивши його, тварина починала скидати шкурою, дрижати. Як він пишався цим! Був не скупий на вирази, і вони були енергійні й святенницькі; наймитів і супостатів любив провчати "святим кулаком по нечестивій пиці".

І тітку Марфу провчав — ремінними віжками. Спочатку бив, даючи волю їй ховатись під піл, далі волю одбирав, валив на землю, прищемлював косу до порога дверима і учив далі уже зневолену. Вона починала благати: "Ой Михайле-голуб-чику, не бий, не катуй! Буду ноги мити і юшку пити!" Байдуже, зривав одежину і червоні пасмуги посипав дрібненькою сіллю. Непритомну одливав водою. ї знову бив. Своє ремесло знав. А стомившися, милостиво дозволяв жінці стягати з себе чоботи і дивився, як вона ноги мила і юшку пила.

Напровесні, коли зволожений сніг починав жовкнути, в Шахівці збирався ярмарок, веселий, гучний; скільки людей наїжджало із сусідніх сіл! А циганів!

Вулиця ломиться від народу, на вигоні не протовпишся! Риплять і гупають, упавши, наші благенькі ворота, чути тупіт коней, дике "тпру!" розтинає повітря. І вже на порозі Михайло Михайлович. За ним тітка Марфа. Вони будуть ночувати у нас Розсівшися на півстолу, він буде розповідати про те, як ухорку-вав коней, як приборкував тітку Марфу, а ми, і тітка Марфа також, будемо сидіти і слухати його оповіді. І, дивна річ, мені не так жаль було тітки Марфи, як тих бідолашних,

безсловесних, катованих ним коней! Сиджу, було, як не на печі, то на припічку, слухаю і думаю, як таку безодню дикої злоби може вмістити в собі людина! Після його від'їзду наша мама відчиняла двері у сіни, клала на гарячу покришку грудочку ладану й обкурювала хату, щоб вигнати моторошний дух гостя.

А тітка Наталка, що вийшла заміж у Попівку, лежала печаллю на моєму серці. Панько, чоловік, ударив її гарячою хлібиною в живіт, і вона померла разом з ненародженим моїм двоюрідним братом чи, може, сестрою.

ї в серці не вщухає біль за другого двоюрідного брата Івана. Цей витримав подорож з батьками на Кубань і на Амур. Смерть наздогнала його уже дома, в голодний рік на дорозі з Вербівки у Червоноград, куди він вирушив у пошуках хліба. Було йому сімнадцять років.

Так ось оцей сенченківський кущ розповзався по всьому білому світу і поза білим світом. А другий, що йшов від прикорня Олександра Терентійовича, не залишав Ішахівки, тут і зеленів, та ще й як!

Перечекавши терпляче мою паузу, Трирог сказав:

— Коли мова про кущі, то з якого ж ви родом самі? Сен-ченків я декого знаю. Робіив і на залізниці, і в Кричевського в млині з Андрієм Сеиченком і з Савкою, хай їм чорт! Там, у тій Шахівці, не люди живуть — нелюди! А до Савки з Андрієм до пари ще й Кит Архип, Юрко. Викрутити кому руку чи ногу — на це вони мастаки! А Трохим Кодацький! А Грицько Полян-ський! А той Савка! Йому на страшному суді чорти кістки в можирях трощитимуть!

Трирог мав зуба на Савку. Якось у суботу забилися, хто кого поборе. "Подужаєш,— чвертку постазлю,— сказав Савка.— А я зверху сяду — ти постав".

Трирог погодився — і програв. А скупий був! Чвертка коштувала двадцять чотири копійки! Розсердився, сказав: "Не поспішай об/хизуватися. Ось поламаю тобїі ребра, тоді видно буде, хто кому чвертку поставить". Взялися боротися.

Савка якось необережно притис Трирога, а в того ліве ребро й тріс! Про це вся Шахівка, весь Киз говорили, підсмію-ючися.

Я. Савка мені дядьком доводиться, дядьку Трироже! Та й Андрій...

Т р и р о г. Е-е-е! Правду кажеш? Дуже приємно! А то: тридцять версті Чи й три буде. Ні, певне, не буде! З півтори, не більше! Андрій теж птиця! Тоді ще по півтори копійки з чувала платили. Годилося за день сто двадцять чузалів набити, а Андрій взяв та й набив сто п'ятдесят! Два двадцять п'ять за день вигнав! Два двадцять п'ять! То вже після по копійці з чвертю цідили. Ну ж мукобої були — орли! То кажу — на карбованець діла. Сідайте. А мій Іван в люди вийшов. Старший над усіма водогонами в місті. А ви ж?

Я. В газетах пишу.

Т р и р о г. В газетах пишете? У-е-е! Це не так щоб погано, не так щоб і добре. Більш навіть — ні к чортовій матері! Та куди ото ти мостишся?! Адже ж сказав — у таку далечінь не поїду. П'ятнадцять карбованців! Никають скрізь, видивляються, а потім фейлетоном тебе у газеті! А дзуськи! Тридцять кілометрів! Двадцять карбованців!

Тут обізвалися й інші візники.

Візник Петренко. А Сазку я знаю. У того справді такса така: постав чвертку — чортові роги скрутить. Та й Андрій теж. Зміряли його хлопці: два з половиною аршини заввишки, два з половиною завширшки, а ваги — п'ять пудів виважив, як добрянський пан Петро Іванович Коваленко. Тільки в Андрія потуга, а в цього жир. Е, що там казати! А щодо Шахів-

ки, то туди, звісно, двадцять п'ять кілометрів. Світ не близький. Ні, тридцять карбованців, і бог з вами!

До Шахівки з вокзалу справді півтора кілометра, і я дійшов туди за двадцять хвилин.

Червоноград до 1917 року був жвавий городок, де купчилось усе життя повіту. Крім двох гімназій та в'язниці, тут ще підносився вгору будинок земської управи 27 і безліч крамниць, що тріщали від людей у базарні дні і пливли на спокійних хвилях прибутків у дні небазарні, бо Червоноград однаково був людським комашкищем у всі дні року.

Крім усього цього, Червоноград прикрашали ще три церкви, два кіно, два театри (зимовий і літній), книжкова крамниця з російськими книжками і кіоск рудого Йосипа з книжками українськими, філія державного банку28, філія Російсько-Азіатського банку29, Селянський банк30, Педагогічні курси і Вище початкове училище, якого я ніколи не забуду і яке, напевне, давно забуло за мене, можливо, просто через те, що його вже немає на світі.

Ах, моє любе, дороге, незабутнє Вище початкове училище! Скільки добрих хлопців товклося в твоїх тісних стінах, скільки чудових педагогів з страшними журналами в руках заходило і виходило в Твої чотири класи! Як живі стоять передо мною інспектор училища Георгій Микитович Сепєтий, учителі — Іван Петрович Сердюков, Іван Федотович Салов, Георгій Якович Піддубний, добрий Меллер, незлобливий протоієрей Андрій Щетинський. А сторож Іван: "Ягор Микитович казали, щоб ти віддав сорок копійок!" (за видавлене скло у вікні).

А Михайло Михайлович Кроміда — природознавець, красень, серцеїд, від якого мліло не одне дівоче серце в Червонограді і який навчав нас, як не вірити в бога, без слів, самим лише способом класти хресне знамення. Зробить рух, неначе порох струшував з галстука — і вже перехрестився, та частенько, та швидко! А малий ївженко з

Шахівки очей не одірве від того знамення і собі вчився ворожити біля краватки. Учився та й виріс нехристом, що чотири роки пізніше, вже в учительській семінарії, з жахом відхриває для себе законоучитель ієрей Іоанн Падалка. І як же ж переживав, сердешний, ногами як тупотів!

Вища початкова школа — чотири роки. Учительська семінарія — чотири роки. Разом вісім років — дві тисячі чотириста учбових днів — 4800 маршів із Шахівки через усе місто й назад. Чи ж мені не знати Червонограда? Знаю його вздовж і впоперек. Бачу його в зелених кучерях білих акацій, а найбільше в осінній смуток — шкільне життя починається з першими пожовклими листочками.

Мжичка; сніг лапатий летить, сирість проймає школярське тіло. А той школяр знає одне: тюп та тюп, човг та човг! Черевики пливуть у твані по кісточки, грязюка на холошах налипла, густо шинелю обляпала мало не до пояса. Ну й що ж? Так зате скільки видовищ побачить школяр! Он у торговельних рядах проти мануфактурного магазину Венгерова знов колотнеча. Там конотопище. Свої люди знають його, обминають. Приїжджим степовикам біда! Не смикнув віжкою вправо — і вже шкапина в ковбані з головою, стирчать самі вуха! Каравул, хто в бога зірує, рятуйте! Або стати на дошку тротуару й гуцикнути, щоб у довгі щілини твань чвиркнула гейзером!

Крім цього, біля Червонограда розмістилася добре впорядкована дослідна станція з відомим на всю Червоноградщику агрономом Єременком на чолі, цукроварні — Ланівська, Кар-лівська, Мартинівська, два пивоварних заводи — у Шахівці й Вільховому Розі, п'ять великих парових вальцьових млинів, з яких два належали колись Кричевському, один Ірхіну, один

Марголіну і один Белому. Бєлий був колись червоноградським міським головою, і про нього полтавська газета писала:

Не дивитесь на то, что порядком у нас И удобствами град недозрелый. Не беда, что по улицам черная грязь,— Городской голова зато Белый!

Ну,.і ще в Червонограді були: склад сільськогосподарських машин Гельферіх Єаде, поруч нього експериментальний черепичний завод червоноградського повітового земства, дуже популярний у повіті, особливо у Шахівці, де з десяток будівель (і хат, і сараїв) пишалися і черепичними покрівлями, і викладеними на них датами — 1912, 1913, 1914.

Зустрічний план цій новині висунув житель Шахівки Нестір Степанович Коломиєць.

Ще на початку віку він почав реалізувати вивезену з Таврії ідею — ставити хати з саману і лише з найнеобхіднішими елементами давньої дерев'яної конструкції. Ідея як на шахів-ський загал була смішка. Як це так?! Тисячі років хати ставились ка дерев'яному каркасі, обмазаному глиною, і на тобі — кайкеобхідніший мінімум! А що ж робити з багатющою будівельною термінологією, якою по справедливості так пишалася Шахівка?! Що ж тоді робити з отими кроквами, латами, лутками, бантиками, сволоками, сохами, підсішками, глицями? То, казали добрі люди, у Нестора не шапка набік з'їхала, а щось трохи інше!

Я знав цього Нестора Степановича. Це ж він був автором крупорушки, побудованої на таких засадах, що раз підіпхни систему, і вона уже вік не спиниться! Це ж він на всю округу безпомилково, за одному йому відомими ознаками, вибирав місце для будівництва колодязя, і люди не могли нахвалитися новою водою. Хіба, скажіть, колодязь, який викопав він у Савки Сенченка, не був окрасою всього того кутка? А хто брався розпилювати і розпилював які завгодно дубові колоди на дошки, хто міг зсукати який завгодно виріб із прядива — від тонесенького шнурочка до тієї кодоли, якою прикручують рубель до гарби?! А хто, надивившися на малюнки Самоки-ша31 й Сластьона32, мріяв про запорізькі оселедці? І казали люди, що одного разу з

приходом революції він здійснив свою мрію: обтяв волосся на голові так, що залишив тільки чуб спереду, дуже зручний для того, щоб закрутити його і за вухо закласти запорозьким звичаєм. А втім, хіба князь Святополк33, князь Святослав34 і їх бог Перун35 мали на голові в себе щось інше, а не оселедець!

В лінгвістиці йому не щастило. Ми з ним тримаємо в руках український переклад Євангелія від Матвія36. "Син божий" — фразу, яка впала нам у вічі, я так і читаю, як написано. У нього ж у вимові виходить "сін божій". "Це не так! — повчаю я з висоти своїх дванадцяти років.— Треба не отак читати, як ви, а отак, як я!" І він, здоровенний, красивий чоловік, що пройшов пішки всю Таврію, Дон і Кубань з косою за плечима і багатством слова міг би посперечатися з Ціцероном37, якось дивно кліпа віями, вкриваючись красивим рум'янцем.

Саманову хату Нестора Степановича я застав. Вона прикрашала його куток до подій 1917—1920 років, коли її було знесено і замінено традиційною будовою на дерев'яній основі. Традиція взяла гору!

Так, але для цього треба було скинути безаківське ярмо і зняти замки з безаківського лісу!

Стара хата Нестора Степановича відзначалася тим, що була як дві краплини схожа на Шевченкову хатку, змальовану ним самим. Убоге, бідне, бідолашне, низьке, тісне, здається, щось гірше за простору землянку! І там він мріяв про побудову вічної машини!

Крім зазначених наукових, торговельних і промислових закладів, Червоноград оточували з усіх боків сільськогосподарські латифундії. Серед них відзначалися маєтності братів Коваленків, Гріневича і Безака. Так, так, отого самого Везака, прадід якого в шевченківські часи посідав пост київського генерал-губернатора і що іменем його названо було одну з найпомітніших вулиць Києва — Безаківську. Тепер Комін-терна.

Економія, чи ще якономія, як кажуть у Шахівці, розкинулася на три тисячі десятин, що, спершися на південний берег Берестової довгим, чи не на десять кілометрів, прямокутником, втиналася у море високого степу.

Високий степ — це споконвічний чорнозем, 200 пудів на десятину пшениці, терикони ожередів, стогів, стіжків, десятки і сотні волових паровиць, могили, балки, озера, ставки і восени безконечні валкії із збіжжям — на Червоноград, на станцію, до зсипок.

Незабутні картини! Вересень. Ще гарячі дні стоять; дороги повисихали. Грудки на шляхах помололи колеса, і пісок розмелений, і чорноземна плівка на шляху подроблена, побита, розтерта на пудру. Ідеш босоніж, і нога по кісточку поринає в цю потерть, м'яку і ніжну, як тальк, вдень гарячу, вранці — холоднувату, приємну.

Вітри на Червоноградщині градируються в такому порядку: спочатку йдуть вітри найменшенькі — хукавець, розвіймак, за ними грайливець, легіт, далі підуть свіжачок, вітерець, а далі вже вітер, буйний вітер, борвій, вихор, вітрюган, ураган!

Не дай господи потрапити у вітрюган на червоноградські шляхи! Вже розвіймак дає себе знати тоиюсіякою-тонюсінь-кою хмаринкою, здатною очі запорошити. А що ж казати про вітрюган! Дорогу затягає пилюка, вітер вертить, крутить її, шарпає, кидає, розпанахує навпіл і. на тисячі часток. У цій колотнечі, коли й світа білого не видно, бабраються люди, рухаються воли, риплять ярма й колеса, гейкають погоничі. Всі в куряві, вкриті нею, обсипані, притрушені. їдуть у цій хуртовині паровиці, їм і кінця нема: степ закінчив сезон і вирушає в місто вивершувать справи.

Шахівка серед пісків стоїть. Пісок теж розмелюється під колесами, але не так. І він — сірий. І потерть сіра з нього. І люди в Шахівці притрушені сірим. Вкриті чорноземом степовики тут особливо

контрастні. Білі полотняні сорочки мов дьогтем виквацьовані; золотисті вуса стають воронимиі; чорні ж — перетворюються на шоколадні. Виходять до воріт шахівці, дивляться на вродливих погоничів, а вози все сунуть, сунуть, сунуть! І нема їм кінця! Стараються для Безака, якого в Шахівці Бёзиком називають.

Сам Безак-Бёзик, звісно, в Шахівці не живе, може, в Петербурзі, Варшаві, Парижі, кажуть — у нього дванадцять таких економій, як оце в Шахівці.

Замість Безака-Безика в Шахівці має резиденцію його управитель Матісон Олександр Григорович.

Безак і його управитель Матісон ще існували тоді. Це була страшна сила, але поруч виросла вже нова сила. Наша залізниця Полтава — Лозова. Завжди набиті збіжжям пакгаузи й тисячі вагонів. Елеватор. П'ять величезних вальцьових парових млинів (замість одного колишнього водяного на Берестовій).

На початку нашого віку десь на півдні — в Одесі, чи, може, в Миколаєві, чи у Херсоні — стала до ладу джутова фабрика. Випускала вона уже не вузенькі селянські мішки на два пуди збіжжя, а мірку іншої ємкості ——лантухи, чи що інакше чували на п'ять пудів кожен. До цієї тари потрібно було сили та сили!

ї вона з'явилась. Насамперед заворушилася Шахівка. І дивна річ! До того нікому не спадало й на думку, що серед шахівців так багато дужих, можна назіть сказати, залізних людей, спеціальністю яких стало цілоденне порання з п'яти-пудовими лантухами. Єдиний ветеран, що перейшов до нового млина, ще з водяного млина, дід Пікалов був хоч і бородатий, але з себе низенький, вузькоплечий. Тепер туди посунули такі хлопці, як Кодацькі Трохим і Іван, Полянські Григорій і Дмитро, Зінченки Іван Маркович і Лаврентій Кузьмич, Сеиченки Андрій і Савка, Штемекко Сзирид, Архип, Юрко —

Кит, по-вуличному, Чорноволи Грицько, Роман, Ларивон... А це ж тільки, може, п'ята частина шахівського народу в млинах і ка залізниці. І які люди! Велетні, красені, Юпітери38, Зевси!

Перехилилась Шахівка від Безака до Червонограда. І тут виросли нові люди, стрижені під польку, з поголеними бородами. Ка лиці залишалися тільки вуси — золоті, каштанові, чорні, нафіксатурені у парубків, чорні костюми з діагоналю, гарні картузи на пружинах, трикотинові пояси в добру долоню завширшки, лакіровані чобітки із зборами і на рипах, сатинові сорочки, жилети, обперезані ланцюгом від годинника з важкими брелками. В одружених — широкі, з простої черкасини піджачні пари, юхтові чоботи, сині "циганські" картузики.

В першій лінії цієї млинової гвардії ішли мукобої, такі хлопці, як Іван Кодацький, Архип Юрко, Іван Зінченко... Всі один в одного — сто шістдесят сантиметрів зросту, сто п'ятдесят сантиметрів у плечах. їх не брали ніякі гори лантухів, з ними вони освоїлися, як піп з кадилом.

Височезний Савка Сенченко після п'ятнадцяти років праці з лантухами перекосився: праве плече у нього стало нижче за ліве, і, йдучи, він "косив" лівою рукою.

А тим, натоптаним, дебелим, чавунним, хоч би що! Ні перекосу, ні косарських навичок!

Мукобої!

Прикутий до риштачка, з якого невпинно стікає борошно, мукобій мусить набити за десятигодикну зміну 100—120 п'ятипудових лантухів борошном, колись по півтори копійки, пізніше по копійці з четвертю за лантух. Мав на допомогу собі товстий мотуз і наглухо вроблений в підлогу стовп. Мотузом кидав наповнений лантух на себе і з силою відбивав ногою, щоб лантух ударився об стовп. Збоку робота скидалась на танець. Мотуз витримував цей силовий танець зо два тижні, потім

розмочалювався, розтріпувався, його заміняли іншим; мішки теж пробігали один за одним, руки — не мінялися, витримували! Були міцніші за кодолу! Ні в кого не було таких страшних потисків, як у мукобоїв. Стисне — і ти одразу на землю сядеш, встояти на ногах несила.

Деякі хлопці не витримували такого навантаження і один по одному відходили кудись на інші роботи. Весь гіркий трагічний бік професії мукобоя в тому й полягав, що місце біля риштачка ніколи не гуляло. Один надривався, одразу ж на його місце другий знаходився. Людей наплодилося на землі, мужицькі наділи затісні стали, навіть голодним пайком забезпечити людини вже не могли, а в паровому млині біля Конусного патрубка як лантух — так і копійка з чвертю, як лантух — так і копійка з чвертю! За день вісімдесят копійок вигнати молена було, а такі, як Савка, Архип, Кодацький Іван, виганяли і по карбованцю, навіть по карбованцю двадцять. Величезні на той час гроші!

І людський потік біля патрубка не спинявся ніколи.

Але кінець кінцем і руки в найдужчого мукобоя не витримували. Зустрів Кодацького Івана, мукобоя. Простягає руку вітатися, а в нього не долоня — якесь вітрило. Між великим і мізинним пальцем через усю долоню натяглася шкіряна перетинка — як крило в кажана!

Ах спогади, ах дитячі літа!

Ранок, сьома година, тьопаєш по шосе в тванюці у своє Вище початкове училище, а по дорозі вже торохтять ковані вози млинових вантажників. Попереду поїхав Роман Чорновіл, Єльчин брат, а та Єлька — красуня, чарівниця, одна на всю Шахівку мала гітару в руках і нею без ножиць краяла хлоп'ячі серця! А хто ж це торохтить ззаду? А! Вихтор Губенко; їх було два Вихтори Губенки, ще й близькі сусіди, то, щоб не сплутувати, одного додатково прозивали Цапом, другого — Губрієм, інтимно — Цапок, Губріяка!

Стою край дороги і, коли Вихтор Цапок рівняється зо мною, прошуся:

— Вихторе, підвези!

— А чого ж, сідай, Іване!

А коли не Вихтор, то Безродкий Іван, Лаврентій Зінченко, Йосип— Височин:

— Сідай, Іване!

Бричка трясеться на камені, торохтить страшенно, але сидіти не. мулько, для цього обидві бокові дошки короба покладені одна на одну, вони пружинять під моєю вагою, м'яко гойдають і не витрушують нутрощів.

Проторохтіли через міст. Вихтор на секунду стримує коней, я зіскакую. Він зараз, спустившися з насипу, покотить у широкі ворота млина, а мені по шосе далі — на Гору, і ще далі через усе місто до училища.

На мені нервані чоботи, сіра формена шинель, пошита, щоправда, на виріст, формений картуз з кокардою, рисунок якої складено з переплетених трьох літер ВПУ39 . Мені пощастило в житті, бо не одне ВПУ на світі. Є багато різних шкіл і училищ. Мої ровесники Губенко Іван, Андрій Птишник, Пилип Зінченко ходять в якономію — економію. Мої ровесники Мирон Пісочин, Федос Соляииця, Іван Бардак (слово татарське, значить гончар), Кирило Скидан, Височин Наум б'ють стежку в парово-вальцьовий, повз який я щодня простую на Гору. Заходять у ворота і тонуть у височезних корпусах чи серед широчезного двору, обнесеного триметро-. вим муром.

Туди ж ходять і жителі Низу — мої друзі Кузьма Кущій і його сестра Маруся, яка згодом разом з Мироном Пісочином, Федосом, Іосієм

Білоконем нароблять шелесту на всю Шахів-ку, на весь Низ і дістануть навіть на Гору.

Осінь. Неділя, ніщо не одволікає мене, і я можу досхочу насидітися над книгою Нечуя-Левицького40 "Бурлачка". В хаті прибрано, чисто, ще з суботи мама й сестра помастили долівку, попідводили стіни, посипали долівку білим піском, зранку напекли пирогів, стіл чистою скатертиною застелили. На душі теж святково. Та й душі нема — забрав її у полон старий Нечуй-Левицький!

Тим часом у сінях шемрання, там темнувато, видно, хтось сторонній клямку шука від дверей. Ось вони відчинилися. Підвів голову — проти мене Пісочин Мирон у святковій одежині, високий, вродливий, якийсь свіжий на диво. Каже: "Збирайся, Іване, ходім до Овсія".

Овсія, вірніше, Іосія Білоконя, я, звісно, знаю, але здалеку. Він закінчив Червоноградське ремісниче училище, був дещо старший за мене і тепер працює в міських майстернях, високий, привітний, вже голиться. Голить навіть вуса.

Старший його брат на фронті, у невістки Орини дітей нема, хата простора, вільна. Закапелочок у приміщенні одведено для Овсія, якого дома Іосієм і називають, а ми — Овсій Макарович. От він за столом, охайний, чепурний, в руках книжка. Це п'єса "Мати — наймичка", складена якимсь Коваленком (були ж тоді і Коваленко-Сьогобочний, і Коваленко-Тогобочний, ще й у Полтаві сидів наш, окремий Грицько Коваленко)41.

П'єса була написана за Шевченковою поемою "Наймичка" 42. Давнє діло! Вже я й не пам'ятаю, як розподілялися ролі. Твердо знаю — саму Наймичку грала Маруся Кущій, дівчатко нашого віку, спеціальністю якої було лагодження лантухів у мликі.

Стало відомо в селі, що буде ставитися спектакль. Хлопці й дівчата ходили по хатах підбирати стародавні вбрання. У неділю на призьбі біля Гната Захожая зібралося, як завжди, чималенько людей, говорили про майбутню виставу. Купріян Якович Губенко, батько одного з двох Вихторів на нашому кутку, сказав з неприязню: "Ці теж будуть кумедію строїти з нашого брата, дражнити мужика".

П'єса була сценічна, хоч і дещо сентиментальна, мужика в ній ніхто не дражнив; сидячи в залі, Купріян Якович мовчки втирав сльозу; про кумедію не говорив уже. Людей було повно — все жіноцтво та чоловіки молодшого і старшого віку — середнє покоління сиділо на війні в окопах. Вистава була платна, п'ять і десять копійок квиток, увесь збір мав піти на допомогу найбіднішим солдаткам — очевидно, завдяки цьому й спектакль був дозволений. Маруся грала так, неначе була для сцени народжена, гра її вразила глядачів, усі плакали, й вона сама плакала.

Цією п'єсою було пробите вікно у світ. За нею пішли інші, в першу чергу "Сватання на Гончарівці"43, "Наталка Полтавка"44, а вже по цьому "Сто тисяч", "Хазяїн"45. Та це вже пізніше, коли грянули події 1917 і наступних років.

Слідом за Марусею в перші лави гравців всунулися Мирон, Федос, Овсій Макарович, Андрій Хоменко, Маруся Щепа і ще двоє: хлопець мого віку, що грав у п'єсі Квітки-Основ'яненка "Сватання на Гончарівці" Стецька, чудесно грав, і трохи старша за нас дівчина, ім'я й прізвище яких забулися, бо ж літ стільки минуло! На цей час із фронту повернувся Микола Пугач — студент Миргородського художнього училища.

Дивовижні і незрозумілі явища виникли! Мов вибух небаченої сили! Нічого люди не мали — ні освіти, ні досвіду, ні приміщення, ні кошторисів, ні фондів, ні матеріальної частини, ні хоч би сякого-такого завгоспа! Виникала потреба — і одразу ж люди знаходили засоби її задовольнити.

В селі не було жодного художника, навіть звичайного маляра (доддовернення Миколи Пугача), а маляр потрібен хоча б для того, щоб найпростіші декорації намалювати. Рами поробив сам Овсій Макарович, полотно з лантухів понатягав з ОБСІЄМ Мирон. А хто ж задник намалює — небо, тополі, верби, дальні хати? "А давайте я спробую!" — озвався Федос, про якого відомо було, що на своє робоче місце в млиновому зсипищі він ходив повз малярський цех! Узявся і намалював!

З дивним багатством внутрішніх сил доля створила Андрія, згодом Андрія Івановича Хоменка, нашого ровесника, сина слюсаря з економічної механічної майстерні. Літні канікули року 1917-го. Все повите в блакить, зелень, тепло. Надвечір'я. Тиша. І враз — що там таке? Озивається струнний інструмент, як срібло дзвенить, долітає мелодія вальсу "На сопках Маньчжурії" 46. Хлопці й дівчата вуха наставляють, прислухаються. "Чуєш, Іване, Андрій уже з мандоліною вийшов... Ходім і ми!"

Перший прийшов до Андрія на ґанок Корж, дуже вродливий хлопець, якого всі Коржиком називали, в руках балалайка. Корж грати не вміє ще. То байдуже! "Сідай ось отут. Настроювати вмієш? Ні? Дарма!" Вони сидять удвох, морочаться, з'ясовується зрештою, що Корж недарма балалайку купив! І вже не один — два інструменти з Андрієвого ґанку линуть!

Потім прийшли до них Єлька Чорновіл з гітарою і її брат Грицько Чорновіл. Помітна людина оцей Грицько Чорнозіл!

Середніх літ, жонатий, пшеничні вуса густі до губ туляться; він — скрипка з троїстого шахівського ансамблю, знавець усіх польок на світі, виконуваних з такими кучерями, кучериками, вискоками, виском, що й уявити не можна, як в людини не поламаються пальці! Отож їх уже четверо.

Почався вечір — і гайок гуде! Навколо гравців молодь. Старші з-за воріт визирають. Ну й грають же! Ну ж і грають!

Заосеніло. Почали збиратися в клубі. За клуб правили по черзі приміщення волосного правління, далі крита підкатна повітка в економії Безака, потім якесь просторе приміщення в пивоварному заводі Вуліха (був у Шахізці такий завод до 1914 року). В сутужні часи клуб тулився в класах церковно-приходської школи, а далі вже, по всьому — в резиденції управителя безаківської економії — Олександра Григоровича Матісона.

Тож сталося чудо. Ніхто оком не встиг мигнути, як Андріїв оркестр всмоктав у себе п'ятнадцять-двадцять чоловік. Балалайки. Мандоліни. Гітари. І ще одна вишколена скрипка Миколи Ніколаєнка.

Спаде вечір — і в клубі кипить, гуде. В одному кутку ОБСІЙ Макарович репетирує п'єсу Карпенка-Карого "Сто тисяч", в другому Андрій Іванович Хоменко муштрує своїх музикантів. Як це він робить? Та ж і років йому шістнадцять-сімнадцять, і закінчив лише якесь сільське двокласне міністерське училище, щось на зразок мого Вищого початкового училища... Що знає він про керування оркестром? Хто вчив його керувати всіма цими балалайками, гітарами, скрипками? Ніхто! Хто був хлопцеві порадником, як скласти репертуар? Ніхто! Адже й Федоса ніхто tie вчив декорації малювати, адже й Овсія Макаровича ніхто не вчив ставити класичні п'єси в сільському театрі! Вибух сил людських. Колосальний вибух!

Ще про Андрія Івановича Хомеика. Музикант і заразом з тим комічний актор, майже геніальний Гарасько з п'єси ІСропиБницького47 "По ревізії", майже геніальний Омелько з "Мартина Борулі"48 . Доле, доленько, скажи, є межа людським силам, коли в людини в грудях палає?!

Отож і "Мартин Боруля", і "Сто тисяч", і "Хазяїн", і "По ревізії", і "Сватання на Гокчарівці". Де? В Шахівці? Еге ж. В тім і вся сила!

Виліз із забуття й ївженко Юхим. Розплющили одного разу шахівці очі, а на клубній сцені хор стоїть на сорок чоловік, керує ївженко, русязо-рудазий чоловічок з пролисиною чи не від дня народження.

Колись дуже давно жив у Шахівці дяк Клепачевський, заклав сільський хор на дивовижній суміші з Бортнянського49 й Лисенка50-, настягав до хору добру купу шахівських хлопчиків; пізніше Клепачевський десь дівся, хор залишив напризволяще. І сталося так, як і набагато пізніше з Федосом. Поставило життя запитання: "А хто з вас, хлопці, хор візьме в свої руки?" І русяво-рудуватий ївженко обізвався: "Що ж, спробую я!"

Рік 1907, може, й 1908. Осінь, може, й зима. ївженки з старої розваленої хати перебралися в нову, просторіигу. День скінчився, заходить на вечір. На столі восьмилінійна гасова лампа, в глибині кімнати палає грубка, біля неї купа соломи.

В сінях звичне шемрання, двері відчиняються, на порозі Іван Максимович Сіренький, бо є ще й його брат Іван Максимович Чорний, або Балковий Іван Антонович, або сусідська дівчина Килина, або Бондаренко Григорій, або часниківська Ориш-ка... Обсіли кругом стіл. Кому нема місця тут, моститься біля грубки на соломі.

Є в кімнаті святая святих — ліжко. В старій хаті у ївженків у кутку стояв піл — примістка з дощок; у новій хаті — вже ліжко, дерев'яне. На стіні олеографічні картини. Страшна — "Напад леопарда" на мисливця в човні; леопард вдивовижу в Шахівці, а ще більше мисливець, одягнений, може, за останньою віденською модою. Гарний, з рушницею! Дивишся — кров у жилах кипить від збудження. Далебі, художник знав, чим вдовольнить смаки Шахівки! І друга, нестрашна, теж мисливська. Тут уже наш мисливець полює качок, може, й на нашому болоті, на

Скапенівці, наприклад. Вирвавшися з-під купини, ошелешено летить качур, мисливець прикипів до рушниці, перед ним пес витягся в струнку. Захопний момент!

Стіна над ліжком завішена картатою плахтою, над плахтою прибито тонюсінькими цвяшками через паперові подушечки плакат Прилуцької тютюнової фабрики, що рекламує нову марку прославленої своєї махорки — "Наталку Полтавку". Біля вродливої дівчини у вінку намальований пан Возний — теє-то, як його. Все поле плаката взято в рамочку, виплетену з синіх-синіх, мов живих, волошок.

То отам, на тому святая святих, спершися спиною на оббиту плахтою стіну, сидить молодший ївженко Іван з сестрами і братом. А в хаті не вщухає! Сміх, приказки, жарти. Гомін на мить стихає, чути голос Килинчин, мелодійний, ніжний, як.свято: "Чуєте, Юхиме Гавриловичу, давайте "Та забіліли сні-іги..."51. Бачу проти себе обличчя Григорія Ілліча Балкового, профіль — мов кутий з бронзи, як у Сен-Сімона52 чи Сковороди. Коли співає, підіймає голову, бере низькі й найнижчі октави, голос рокоче. І не сказати, як гарно! Килинчин — заливається, з ним сплітаються голоси Григорія Бондаренка, голоси братів Калюжних, отих обох Іванів, голос Дениса

Нккифоровича Марченка. Коли ж тут Семен Височин, тоді є що послухати. Семен Васильович Височин у свій час змагався з Іваном Семеновичем Козловським 53, з Бадрідзе 54, Лемешевим 55 і коли, може, й не переміг, так і не піддався!

Хата такої напруги вже не витримує, голоси вириваються на захатні простори. Осіння вечірня мла, коли людина не знає, що робити з собою, стоїть біля воріт живого життя, наслухає... ї враз — що воно там у ївженка? Співають? І знову двері — рип! рип! рип! Вже й на соломі біля грубки місця нема. Дарма! Є ще святая святих малих їзженят. "Посуньсь, Іванку!" Рипнули дошки на ліжку, і вже тут сидить Петро Коломиєць, якого так ніколи й ніхто не зве, бо має звучне вуличне прізвище Гусак. Петро Гусак. Біля нього знайшли місце безроднівська Палажка, Мотря

губенківська, по-вуличному Коза, це сестра Вихтора Цапка. Відсувається до самої стінки малий ївженко, Іван: дивиться, вбирає в себе все, що діється в хаті,— навіть через шістдесят років згадає про це!

Клепачевський, ївженко... Та хіба тільки в,они до репертуару сил докладали? А дівчата? Край наш не тільки пшеничний, але й буряковий. Бурякові плантації простяглися від Шахівки на кінець світу — до Полтави, до Харкова і ще бозна-куди! Яких тільки пісень не напривозять звідти дівчата додому! І як за сезон повиробляють собі голоси!

Пісня в Шахівці несе в собі три окремі моменти: хор в усьому наявному складі і з нього виокремлені дві солістки: одна та, що заспівує, а друга та, що виводить. От і за-корінився у шахівців святий звичай прислухатися насамперед, хто з дівчат і як саме заспівує, хто — виводить. Це окремі партії, окремі й виконавці потрібні для їх здійснення. Не всяка Марусиночка може так як слід зробити заспів, не всяка Настуся здатна з належною красою і вивести. На це треба особливий талант, особливі здібності. Робили і роблять це наші, шахівські прославлені Лариси Руденки56-, Євгенії Мірошниченки57. І про них довго живе слава. Вже дівчина й заміж вийшла, вже й на вулицю їй. не ходити, а люди, збившися біля призьби купкою, вслухаються в далеку пісню, думками поділяються: "Це ж луцьківська Марта виводить. Гарно ж, тільки за прихідківську Ольку не візьме. Ота виводила!" Наша баба Харитина вже яка стара була, а почувши, що дівчата під шелюгами обізвалися, береться швиденько на призьбу — послухати, як Олька виводи-тиме! Слухає, головою киває, каже, будр: "І раю божого не треба! Що вже гарно то гарно!"

А біля них, держачися матері за спідницю, стоїть мала ївженкова тума, отой Іван, слухає, все вбирає в себе. І через багато-багато років, прислухавшися вже не до шахівської тиші, задумається, згадає ту Ольку, як виводила вона, йдучи шелюгами із поля, і тихо-тихо зітхне. За чим? І чого? Бозна. За неповоротким, може, минулим.

Хлюпнуло з цього дівчачого моря ївженкові в хор, і як він заквіт, як відмолодився, сорок, п'ятдесят чоловік, на сцену виходять! Более, світе! Які концерти відбувалися, які вечори! Гримить оркестр Андрія Хоменка, підпирає його хор Сенченка Юхима — ївженка, далі на сцену вийдуть дурний Стецько з Гончарівки, невмируща баба Риидичка, трагікомічний Мартин Боруля, в образі якого буде шаленствувати Мирон Пісочин!

Зала, як вулик, теплом переповнена, не добереш, де люди шахівські, де люди Карпенка-Карого. З ївженкового потерчати Івана виріс здоровенний понурий телепень, сидить у суфлерській будці, дивиться закоханими очима на обидва оці сплетені в один клубок світи, на цей міраж, що пахне людськими стражданнями, клопотом, дурістю.

Що ж, зникніть привиди минулого! Перед нами реальна Шахівка через десять років по тих подіях.

Тут діється те, що й на станції Червоноград: на вулицях повно молоді, а знайомих нема. За десять отих літ усе змінилося, жодного знайомого молодого обличчя! Навіть собаки в нашому завулку інші. Де дівся тишківський блакитно-кудлатий Китай? Не чути й сенченківського Мухтара. Не обзивається дзвінкоголоса губенківська Жулька. Ті бігали по вулиці вільно. А ці... чуєте — дзвякають ланцюги, з двору чути приглушений лев'ячий рик. І ворота вже не такі, як були колись,— сяк-так збиті з п'яти ворячок, а брами, городжені з нового шелюгового сторчу! Село неначе і не зсувалось з місця, а як просторіше стало у ньому! Ще стоять старі халупи у Корнієнків, Губенків, Калюжних, але що то за ними в глибині двору громадиться? Комори? Стайні? Клуні?

У ївженків серед двору круто викладені стоги. Світлий — житній; темно-зелекий — пшеничний; у третьому складений ясно-золотистий ячмінь. Усього кіп вісімдесят — сто. І в Корнієнків. І в Губенків! Під повіткою дзвякають залізними вудилами коні, двоє. Ага! Ото он Гнідко, а то Чала кобила, здорова, як два воли, спина луком вигнута вгору. Де чорт не справиться, туди підпряжіть Чалу кобилу! За повіткою стайня, — за стайнею ще якась будівля. Комора? Корівня? Атож!

І все — як завжди у ївженків! В земних справах у ївженка, а надто в дворі — безлад, чортбатьказна-що! Коли б не Палаж-ка Олександрівна, то, певне, там вовки вили б! Ота рудувато-русява Юхимова голова жила зовсім іншим законом. Яких тільки пісень ївженко за життя не наслухався, і все, що почує,— у скриньку. А скринька в нього, хоч і не рясно чуприною вкрита,— містка. Що потрапило туди, то вже нікуди не дінеться. Лежить на своїй певній поличці. В разі потреби простягне руку, з полички дістане: "Вам "Брала дівка льон та ще й зелененький" 53? Чи про чорноморця, який з походу йде ще й семеро коней веде59? Може, "Та й нема гірш нікому, як тій сиротині"60 ?

Коні. Двоє. В корівнику шелестить кукурудзяним листям корова; ось підкатний сарай. Віз. Плужок. Борони дерев'яні; за сторчиною істик чорніє, збоку — батіжок.

Це ж чий, ївженятии, ївженків двір? Ні! Таких вже нема в Шахівці, Тут Сенченки живуть. І Тишків вже немає — Корні-єнки. І Гусаків теж — Коломийці. Та навіть халупи Гусаків-ської не видно! На новому тічку ближче до лісу стоїть нова хата. Поставив Петро Сильвестрович (Сіліверстович) Коло-миєць, он він на току — коток кінчає вирубувати.

В давню давнину молотили шахівці, як і скрізь на світі, ціпами. Років за п'ять перед початком війни 1914—1918 років тут з'явились кінні молотарки — на четверо, на шестеро коней! За час війни молотарки повиходили з ладу, та й мало їх було. Тоді ото з Таврії вдруге в Шахівку прийшла новина. Першу, як уже відомо, приніс Нестір Степанович — мовиться про його хату, побудовану з саману з мінімумом дерев'яних конструкцій. Друга таврійська новина — дерев'яний коток з функціями молотарки. Щоб важка дерев'яна колода краще вимолочувала — її зубцювали. Коток котився і, мов великий трибок, стрибав з зубка на зубок і, б'ючи по колосках, вимолочував їх. Рушійна сила в системі — Гнідко. Сидить на Гнідому якесь Іванча, до задуріння вимахує батогом, гукає: "Но! но! на!",— рухаючи нове село у нове майбуття!

У нове майбутнє.

Дома вже сплять. Сиджу на колоді, ніч, прозора темність, місяць за хмари забився. З нечаївських дальніх кутків ще долітають запізнілі пісні. З иапівтьми тінь виходить вся в неясності, наче привид. Це баба ївга, що дала нам у дорогу своє ім'я: ївженята, ївженюки, ївженки. Висока, заклопотана, занурена в себе. Чую — співає: "Зірвемо цвіт мачинковий!" Це переклад на її мову церковного піснопіння "дори носима чинми" (з "херувимської"). Все життя ходила в церкву, хрестилася, богу молилася й ніколи й не здогадувалася, що від дня народження була язичницею61, для якої цвіт мачинковий заступив усе, чого її намагалася навчити церква! І як же сказано! Цвіт мачинковий! Цвітопохлонниця, може, й поетеса, хто її знає! Сідаємо поруч. Кажу: "Розкажіть, бабусю, щось таке, в чому б була квінтесенція вашого життя". Мовчить, потім починає розповідати:

— Ходили ми всім селом на панську роботу. В поле рушали до схід сонця і кидали сапки, як воно вже заходило. Над людьми СТ05ІВ прикажчик Ладимиренко. Щоб менше з нами морочиться, він чинив собі так: хто запізниться — карбачем! І биз так, ідо ще з ночі схопишся, щоб на роботу не спізнитися. Так ото потрапила і я йому в руки. Приходжу на роботу неначе і вдосвіта, а біля контори вже нікого нема, порозходилися. Іду ні жива ні мертва, іду й плачу. "Чого рюмсаєш?!" — кричить. Я стою, трушуся, як у пропасниці. А він: "Чого стоїш?! Підходь сюди!" Підходжу. "Ближче іди! Ще ближче!" Підійшла, то він як оперезав мене карбачем раз, потім вдруге, так сорочка і лопнула. Кров цівкою б'є. Стою, ще гірше плачу, рідну неньку згадала: "Нащо ти мене на світ породила!?" А він: "Іди в конюшню, гній викидай, а після обіду підеш жати у поле. Вже жнива почалися".

Ну й рушили жати. Прийшли на місце. Серед степу стоїть гарба, на гарбі солома. Оце тут і є лагер. Тут всі й спинилися. Молодиці з граблями, косарі з косами. Прикажчик розміряв поле і каже: "Перший десяток ідіть на ті гони, другий — на он оті, третій — на своє місце". Далі каже: "А ви, в'язальниці, ховайте своїх дітей під гарбою у холодочку!" Ну й пішла метушня! Хто прив'язує свою дитину по цей бік гарби, хто — за гарбою. Захожаїха, баби Харитини мати, забила кілочок

далі від гарби, за поперек прив'язала свою дитину до того кілочка та й іде на покіс, а дитина зостається сама, на сонці, півгола. Сонце пече, діти плачуть, поодв'язуються, розповзуться на всі боки, яке зашморгнеться, кричать на весь степ. А мати не смій підійти! В обід кинуться до них! Підбіжить та й не пізнає своєї дитини, воно вже й не хлипа, тільки ротом зіпає. Плачуть бідолашні матері, а заступника — нема. Бог високо, цар далеко, батіг найближче... Отак-то...

Ну, от. А тебе вже в поле під гарбу не носили. Дома прив'язували, під коморою, в холодочку; і не на стерні, а на ряднині повзав. Та й не сам. Мухтар-собака, розумний був, нікого не підпустить. Ну, плакав, звісно, кричав, поки мати з конопель не повернеться, а накричишся — заснеш. І знову не сам. Мух-тар не відступить від тебе. І півня, і чужого собаку, і скотиняку ііджене. А що лоша прихідьківське по лобі вдарило, то це вже пізніше, як ходити навчився. І добре, що лошаті під ноги підліз, а не кобилі, там таке дурне створіння було... Такий товстенький та вайлуватий був! Жуйки вже з чорного хліба мати не давала, а все бубличка та бубличка, то й сам такий білий та гарний виріс...

Комплімент, вірно, але від бабусі. А бабусі й дідусі ще й не на такі компліменти здатні. Може, більшість із нас і на ноги сп'ялася саме тому, що біля нас бабусі були...

— Ну, я ж піду, сину, прощай.— І віддалилася у нічній імлі. І за нею шлейф пісні потягся: "Зірвемо цвіт мачии-ковий..."

За нашим городом луки. За луками Луг.

І має цей Луг одну чарівну особливість. Коли стати на найвищій точці двору й гукнути, звук, долетівши до Лугу, вдариться об його чорну стіну, одіб'ється від неї і полине назад на наш горб! І краса, і чудасія! Стоїть, було, біляве бублешне хлоп'я, ойкає і прислухається, що з того буде. Мати обзивається з хати: "Та годі тобі ойкати, хай тобі, аж голова

болить!" — "А ви, мамо, станьте послухайте, чуєте, як луна звідти летить, кричить: "Ой-ой-ой!"

Кажу їй:

— Сідайте отут, коло мене, мамо. От бабуся розказала про квінтесенцію свого життя.

— А, синочку! Вона ж ще з кріпосного права 62 вийшла, їй є що розказувати. А що ж розказати мені? Так що й нічого. Як стало десять років, пішла в якономію. Ніхто, сину, в тій яко-номії не бачив добра. Не бачила і я. Як підросла і стало чотирнадцять, зустріла на базарі нашу маму генеральша Кірякова, спитала, скільки мені літ. Мама кажуть: "Та вже чотирнадцять".—"То ти, чуєш, приходь з нею, може, нянькою до внучка візьму!" Того внучка звали Василько. То я біля нього й нянькувала, поки заміж не вийшла.

А то раз гуляла з Васильком у скверику Чернявського, коли йде назустріч наш шахівський парубок ївженко Юхим, він тоді в земському саду робив удень, а ввечері приходив співати в собор. Такий із себе вилюднілий, тільки пізніше додивилася, що з лоба весь лисий, а тоді в картузі був, не побачила. "Приходь,— каже,— в собор сьогодні, там гарний концерт буде, співатимуть наші шахівські хлопці — калюжнівські Івани Сірий і Чорний, Балковий Іван, Балковий Грицько, Денис Марченко, Семен Височин".

Отак і познайомилися ближче. Вечорами зустрічалися, а напровесні бавилась якось з Васильком у сквері, коли гука генеральша.

Прибігла, аж у кімнатах Гнат Захожай, Прихідько Іван. "Чого ви?" — питаю. "Сватати тебе прийшли".— "Від кого ж?" — "Від Юхима". Ну й побралися.

А як перейшла до баби ївги з хату, неначе в холодну воду вскочила. Батько твій усе в саду та в саду, а в бабі ївзі сто кіп чортів сидить. Висока, худюща, люта, хай їй все ка страшному суді проститься63. Розтоплю в печі — не так.. Накришу буряка до борщу — не так. Візьмуся білизну золити — не так! І все не так, і все не туди! І все лається, лається, напхана лайкою так, через верх прохоплюється. А я все мовчу. Не дай боже обізватися! Так і накинеться, відьма, прости господи, сута відьма! Прийде батько з роботи, ляжемо спати, а вона й тут знайде причину кістки мої перебирати. Гляне ка піл, де ми лежимо, і засичить: "Гляньте! Сама лежить, як гора, а мій Юхимко, як скіпочка!" А тебе любила, мазунчиком був у неї, тільки бублика за покорм не визнавала, до житнього хліба тяглася. Каже, було: "Сім дочок, як сім лялечок, і сика-сокола житньою жуйкою вигодувала, і нічого, слава богу, живуть! Й Івасик житиме!" І вижив я.

Біля мами. Весняний, запаморочливо ясний день. Мама білить около. Біля неї той бублешник крутиться, білий-білий, вайлакуватий, а все ж метелика встиг піймати. І до неї: "Мамо, мамо, мамо, а я метелика піймав і вже крильця й ніжки поодри-вав!" Вона на драбині стоїть, вся пірнула в думки, а все ж дослухається, все ж зважила, що їй синок сказав. Одірвалась на мить від думок, кинула вниз: "А коли б тобі поодривати ніжки й ручки?" І все. Більш нічого. Коли це було? Скільки десятків років тому? Багато. А й досі з душі ті слова не виходять, оселились навіки там. "А коли б тобі?" Ну, скажи, рідна мати, у якого Песталоцці64, в яких Коменських65 і Ушинських66 ти викохала душу свою, ушляхетнила розум, витончила почуття?

І відповіді нема. Навколо мла. Місце біля мене на колоді пусте.

За городом, біля Круглого озера, в зеленому клині білої акації, насадженої нашими шахівськими дівчатами на початку віку, над рівчаком у вербняку лящали, божеволіли, заходилися солов'ї. Душу крдяли, шарпали.

Рипнули двері, батько сів біля мене в сіренькому бавовняному костюмчику, гостра руденька борідка, на голові, з лоба починаючи, лисина, фамільна, він її в спадок передав синам і онукам; ну, не зовсім лисина, а якийсь обрідний перелісок стирчить, на ногах не чоботи, чобіт не любив,— ботиночки, руки руді, долоні широкі, шорсткі, пороздавлювані з молодих літ у земському саду — перевали копав; руки в жили заплів і сам вижиливавів.

— Ну от, батьку, розкажи ти тепер про квінтесенцію твого життя.

— Розказать — то й розказать. Підріс я, мама й послала мене в школу. В школу ходив я мало не зиму, на моє нещастя, напровесні захворів на віспу, і мене з школи виключили. То я, видужавши, в дяка Клепачевського підучився трохи, а все ж зостався неграмотним до цього дня. Батька не було. Служу в дяка за три карбованці в місяць.

Жили ми бідно-пребідно. Мама стара, я малий, вопіюща біднота. Хліба нема, то ми картоплю в мундирах, та ще сіль, та часник. Отак снідаємо, обідаємо, вечеряємо.

Та дяка забрали в армію, і я почав ходити в%якономію на роботу. В перший день мене послали ганяти жуків на житі й пшениці. За робочий день від сонця до сонця платили 10 копійок. Одного разу вийшли ми на роботу, коли приїжджає управитель і велить, щоб усі робочі йшли на поле ганяти сарану. Це такі зелені коники. Ця сарана летіла чорною хмарою, купами, і де впаде на посіви, то те місце виїсть геть до землі.

Тоді люди з усієї слободи йшли рятувати поле, брали шелюгове лозиння і цим лозинням збивали, нищили сарану. Також палили солому і на охоплену вогнем валку ганяли тих коників. Сарана летіла зі сходу на захід, у наїному лісі, у Кри-сові, спинилася. Поки перелетіла через цей ліс, то все листя об'їла. Став ліс голий.

В якономії над нами стояли прикажчики, отамани, пристави. Старший прикажчик Бондаренко Охрім. Отаман — Караїм Федір. Приставів було чотири: Сиротенко Василь, Басараб Левко, інших забув. Ото я попав до Басараба Левка погоничем до плугів. Левко тоді мав уже шістдесят років, був здоровий, рахматий, носив сиву широку бороду, що від табаки пожовкла. Борода ця була покручена на всі боки, від носа до рота червона доріжка проточена тютюном. Вуса мав сиві, здорові. Зверху носив піддівку, засмальцьовану так, що й дощу не боїться. Підперезаний налигачем, за налигач заткнута торба з тютюном. За пазухою на тоненькому мотузочку — люлька. Штани на дідові Левкові були широкі, вицвілі, аж пополотніли, на колінах по великій латці. Чоботи колись були чорні, а тепер руді від роси, халяви — на зборах, низькі, так що штани, заткнуті в них, звисали мало не до землі. Дражнили його Киндило, а ще Келді-Мелді їскулоп. Сідав обідати окремо від робітників, їв з горщика, розбитого навпіл. В одній половинці тютюн тре, в друг ій подають Левкові обід. От прийде обідня пора, дід Левко гукає: "Гавриле, давай обідати!" Гаврило иабира черпаком з казана борщу і подає первака дідові Левкові туди, де він сидить, як копиця, дожидає обіду. Ложка в діда дерев'яна, власна, здорова, тільки трохи менша за черпак. Поїв, гукає: "Гаврклe, підсип ще!" Отож виїдав два черпаки борщу і два черпаки каші, политої салом. Поївши, випивав три кухлі сирівцю і лягав відпочивати.

Ввечері кухар Гаврило копав ями, вузькі, глибокі, наливав у них води, зверху соломою притрушував. Хлопці ходили по лагерю сюди й туди, дивись, хтось і шурхне в прокопчик. Одного разу і дід Левко потрапив ногою в яму, набрав холодної води в чоботи. Сміху було!

...Отож іще про одну квінтесенцію.

Все життя він був людиною фізичної праці — різноробом, садівником, городником, хліборобом нарешті; і те, і те думав про себе, тільки ніколи не думав, що він від природи мав творчий дар. Та ще який!

Не знав, тільки відчував, що якась дивна сила підносила його над денними клопотами і вела кудись своєю окремою дорогою. До своєї долі різнороба він приєднав пристрасть до співів; жадоба діяльності поставила його на чолі хору. Ішли роки, мінялися покоління, приходили й одходили співаки, а хор жив скільки там років — тридцять, сорок, п'ятдесят?! На п'ятдесят шостому році нелегкого життя навчився на бандурі грати, зібрав біля себе людей — утворився цілий ансамбль бандуристів! Тричі життя било по цьому ансамблю, хто на війні згинув, хто сам помер, Марка Кириловича Марченка на західних землях бандерівці67 вбили, та, незважаючи на це, ансамбль щоразу відроджувався. Коли шахівські резерви вичерпалися, на поміч місто прийшло. Останній ансамбль був увесь сформований з чер-Боноградської молоді.

І пригадується передостання зима його. В хаті, як і п'ятдесят років тому, людно, гомінко. Навколо все молодь, старі гвардійці — обидва Калюжні Івани, Григорій Ілліч Балковий, Григорій Денисович Марченко, Марко Кирилович Марченко — навіки одійшли. І його вже гнуть, хилять літа. Сидить на ослоні під стіною змалілий, голова ж, як і все життя була,— ні руда, ні русява, ні багата на волос, ні зовсім лиса,— щось там стирчить, щось приляга під долонею! Сперся об стіну, задрімав — уже вісімдесят два! Саме тоді в Червоноград прийшла нова пісня "Та вже ж третій вечір, як дівчину бачив"68. Згадали хлопці про неї, взялись за бандури й спинились — утратили тон69. Почне один — високо; почне другий — низько. Морочились, ні до чого не доморочились, тоді Білокінь за плече його смик-смик: "Тону не схопимо, допоможіть!" І він скинувся, розплющив очі, підвів угору два пальці, ніби то був камертон, прислухавсь до чогось внутрішнім вухом і одразу подав потрібний тон.

Сестра розповідала про фронти, які через Шахівку чотири рази прокочувалися. Все горить, вибухають снаряди і бомби, люди рятують що можуть, а він тільки й вихопив з полум'я що бандуру. Сидить на пожарищі, інструмент притиска до колін. Радянські війська наступали, потім відступали, засідали, від-стрелювалися на згарищах і тут надибали діда, взяли із собою. Стрілянина така — світу білого не видно,

а в закопі бандура гуде. "Глянула я,— каже сестра,— обімліла, вітер шарпа те нужденне волосся, а він на бандурі жару надає, сам співає, солдати підхоплюють. Кричу: "Тату, ходімо в погріб!" А він мені: "Ховайся вже, дочко, сама, а я знайшов своє місце!" А було те під час ізюмо-барвінківських подій70. Відбивалися солдати скільки могли. Як довелося розлучатися, офіцер тієї частики каже: "Чекайте нас, бандуристе! Зустрінемося — ще награємося і наспіваємося!" Та так і не повернувсь лейтенант. А він ще довго, і не рік, і не два, чекав звістки. Зійде на горбок і вдивляється в бік греблі — чи не покажеться знайома лейтенантова постать".

От така квінтесенція.

Відступає нічна пітьма. Настав новий день. Я знову дома!

Глянеш побіжно на Шахівку, Червоноград — розділені вони лише тоненькою смужечкою Берестової, і складеться враження, ніби навесні спостерігаєш розквіт природи. Ось перед вами жовтий від торішнього бур'яну, трави й листу вигін. Та придивіться ближче і побачите, як мільйонами зелененьких шпичаків витикається нова соковита трава. Майдан ще сірий, ще жовтий, але ви вже знаєте, що незабаром настане царство веселої барвистої весни.

На старих межищах виростають нові тини. Скрізь по дворах, як щогли, біліють нові сохи й підсошки, підводяться вгору крокви. Дядька Савку — Савелія Олександровича — зустрів на мосту через Берестову. Виникла нова посада — мостового сторожа — він і найнявся за сторожа. Високий, з перехиленим правим плечем, очі дивляться через голову мені, стомлено.

Спираємось на перила давні, знайомі. Скільки разів, проходячи мостом у Червоноград і назад, спинявся я тут, щоб ще раз і ще раз поглянути на вічно живу воду Берестової. Вибирав крихітки з кишень, кидав униз. Дрібненькі порошинки падали на змережену хвильками

гладизну річки, і зразу ж туди прожогом збігалися рибенята, голівками докупи, а хвостиками на всі боки, віялом. Тут ми з Захаром Калниболоцьким потопили свої "Катехізиси" 71— класичну працю митрополита Фі-ларета — ще навесні 1916 року. Навіщо вони, мертві, нікому й ні для кого не потрібні книги?

Все скоїлось просто: млин, ставши державним, Тридцятим, провів колійну вітку з свого дворища до самої залізниці. Всі шахівські важковози залишилися за брамою, і Савка теж.

Ми стоїмо над перилами. Не одну й не дві ночі, перекидаю чися з боку на бік, йерекладав він свої думки так і так. Не див. лячись на мене, знов гупає тими брилами. "Знаєш, між іншим, щоб виорати одну десятину, треба п'ятдесят кілометрів прочовгати! А кому п'ять десятин випало, шість? Сто, двісті п'ятдесят, триста кілометрів! А ще волочити, а ще сіяти! І — косити! По-циркай косою, як вона відразу й п'ятнадцять сантиметрів не зріжеІ-А в гонах — двісті п'ятдесят метрів. Скільки разів треба махнути, щоб пройти насхрізь ті гони? Скільки на це сили потрібно! А получка —— раз, восени! Де таке безглузде діло бачене: раз на рік! Млинова "контора, навіть безаківські конторщики виплачували получку раз на тиждень, в суботу! А тут — рік працюй, рік получки жди! Нечувано, небачено, моторошно! А коли Ілія72 запізниться своєчасно грім і хмари нагнати на небо, тоді що? Перепічки з дубової кори кусай? Ні! ї ноги не ті. І охота не та. Коли б оце знову поторохтіти на бричці в Тридцятий, біля чувалів узятись, плечима повести, та й не так, як Прокіп Гарбуз, що один лантух кинув так, другий впоперек!

Хто скаже, що в Савки чували один на одного боком дивилися? Не було такого. Вже Савка як укладе їх на бричці, то лежать один в один, спинка до спинки, рубчик до рубчика, неначе на возі не шістнадцять лантухів, а великий один, самому було весело глянути! "Ех, Савелію, Савелію; Савелію Олександровичу! Ну, що ви гарного знайшли в тій бричці з шістнадцятьма лантухами? Нудьга, скучнота! Та й дорога яка! Бита, хурна бруківка до залізничного мосту, а за мостом — вибої, ковбані, влітку пилюка, очей не продереш, восени конотопище! Ви

вийдіть за Шахівку, гляньте у високий степ! Без кінця, без краю! Ви пам'ятаєте, які пшениці й вівса двигали хвилями на широких Безакових ланах? А тепер це все — не чиєсь, не чуже — своє! Га? Чуєте? Чуєте, Савелію Олександровичу?" — "Добре це в тебе виходить, Іване. Тільки ти сам спробуй. Доводилось тобі за плугом ходити? Ні? Батько спрямував на іншу дорогу? А мене життя на оту іншу дорогу поставило. Нудно, Іване, без заробітку, без получки, без такої страшної для тебе куряви, без ко-нотопища! Дай три карбованці, збігаю до Михайленчихи, хоч вип'ю з горя..."

Крім парових вальцьових млинів, працював у Червонограді спирто-горілчаний завод. Був у нас підпарубок Матвій Зубенко, так його, мов магнітом, тягло туди. Коли говорить про цей завод, аж витягається і саме в той бік, де в місті та винниця побудована. І чого б, сказати? Адже в Шахівці під самим носом у нас працював пивозарний завод Вільгельма... то пак Василя Васильовича Вуліха, не того, що був автором шкільного підручника "Геометрія Вуліха", а іншого якогось.

Пиво Василь Васильович Вуліх варив під маркою "пільзен-ське", і не було в повіті жодної путньої людини, яка в спеку не спробувала б помочити вуса в кухлі його пільзенського пива. І пиво прищепилось у Шахівці, та ще й як! Шахівські люди, не всі, звичайно, а млинові й залізничні, навіть на свої куці жнива не виходили без півдесятка пива.

Куці жнива, еге ж, куці. А чому? А ось чому. В ці часи Ша-хівка вже зовсім була обезземелилась. Середній наділ — півтори десятини, максимальний — три десятини. А то все десятина, три чверті десятини, півдесятини; були такі, що мали тільки садибу, та й вже. Отже, скільки часу потрібно, щоб ту десятину скосити? Як на людину, як на епоху.

Дядько Кузьма — мій рідний дядько — витрачав на десятину два дні. Його син Лаврентій Кузьмич важковоз валив десятину за півдня. Бо в поле без ковбаси, без сала, без доброго борщу з м'ясом не виходив. Улигичить чоловік миску борщу, закріпить перемогу м'ясцем, ковбаскою, салом, то що йому та коса, не до таких тягарів у млині звик! А в дядька

Кузьми було все інакше. Мав одну конячину, півплуга та оту десятину землі. Живився все життя нечищеною картоплею "в мундєрах", капустяним борщем, якому й не снилася якась кісточка. Сам високий, кощавий, сорочка на плечах висить, як на жердині. На жнива в поле брав окрайчик хліба житнього, сулію сирівцю. Оце і вся пожива. Косне раз-другий і знесилився. Живіт під-тягло, за печінку смокче, і рук не здійме. Ще й до снідання далеко, а вже весь залитий потом, голова заюшена, жалюгідна, на сорочці встигло вже з'явитися і висохнуть десять орлів. А бий тебе сила божа з такою роботою! Дві епохи, два покоління.

А тому Матвієві без інтересу пивоварний заклад Василя-Вільгельма Васильовича Вуліха, він до спирто-горілчаного заводу поривається. Каже: "Дорвуся — сулію вип'ю!" Дорвався. І випив. Викинули Матвія за прохідну. Уявляєте, яка трагедія була в чоловіка! Стояв на порозі раю — і така катастрофа! З горя пішов назад до Безака, в "якономію". І тут завів дружбу з ножем, кривим, гострим садівничим ножем. І вилежував дні під дубами, вербами, на борозні. Скільки б не лежав, а обліковець все одно день запише: "Хай тобі чорт, лежи, не шимени тільки ножакою!"

А був у нього друг Тимко і дівчина Катерина. Обидва вони в оту Катерину начебто закохалися. Тимко аж в'януть, кажуть, почав. Війна тривала без кінця. В селі залишилися самі жінки, діди та неповнолітні хлопці. А тут знов мобілізація. Цього разу копати окопи — рубіж відступаючим арміям. Задумалася громада — кого ж? До цього лиха додалося іще одно. В селі віднедавна почалися дивні історії. Хтось витягав з комори мішки, хтось погреби пустошив. У попа.украдено віз, старий, щоправда, нікчемний. У баби Гірихідьчихи — коня. Кінь уже справний і справжній. І пішла селом чутка, що всі ці фігури — Матвієва робота. А він хоч і не повнолітній щодо армії, а нівроку здоровий, не тільки лопату в руках — чорта удержить. То й вирішила громада, щоб розрубати всі вузли — спровадити на окопи Матвія. А Матвійові що? Так, то й так.

Ввечері пішов до Тимка. "Чуєш, хоч, Катьку тобі продам. Не дорого. За п'ять карбованців. Мені гроші в дорогу потрібні". Ляснули долонями, запили могорич, і вже по тому Матвій Катерині каже: "Тепер ти вже не моя дівчина, а ось Тимкова. Я тебе за п'ять карбованців продав". А Катерина, довго не думавши, та Матзія по морді, все життя в наймах працювала, то виробила руки так, що були вони в неї дебелі. Матвій аж схитнувся, аж зірки посипалися в нього з очей від такого почастунку.. Отетерів. Далі вихопив кривий садівничий ніж — вбрання на Катерині так і свиснуло! Він, проте, не вдарив її сторч, а пустив ножа під кутом, щоб "бандури" дівчині випустити. Але ж за живе тіло не зачепив — за спідницю й сорочку. Спідниці у нас з Шахівці носили тоді в дванадцять пілок: знизу така споруда, як циганське шатро, а зверху спресована у гармошку. Так ніж натрапив на цю гармошку і загальмував свій рух. Ну й розпанахав на четвертину зверху спідницю, розпанахав полотняну сорочку — в Шахівці тоді в полотняних сорочках ходили, то ' пізніше з'явивсь перкаль та батист. А живота зачепив не дуже, ледь-ледь слід залишив, з якого намистинками повиступали червоні краплинки крові. Катерина впала. Матвій сказав: "То ти все зрозуміла?" І Катерина, і всі в селі зрозуміли, яка тут народилася нова сила.

Давнє це діло було. Матвій тоді ще недоростком був, саме в дурну смугу життя увійшов. А люди кажуть: хто не був молодим, той не був і дурним. Тепер Матвій уже і в літах, і при повній силі. Високий, широкоплечий. Ми й зустрілися з ним не на мосту, як з дядьком Савкою, а в парку біля клубу (колись це резиденція панського управителя була). Привіталися.

По всьому попередньому церемоніалу, питаю: "Ну, як поживаєш, Матвію Яковичу, за що зачепився: за землю чи опустив якоря в Тридцятому державному?" Відповідає: "Ти,— каже,— Юхимовичу, стрілу свою рикошетом пустив. От про землю. Яка це земля? Купована? Позичена? Подарована? Землю даєте, а документ на неї, сказати б, незворушне право? Не можна, кажуть, цього, даруємо тобі землю так, без документа, без грошей! Ну, добре. Сьогодні там сидить один дядько, а завтра, зіпхнувши цього, сяде другий, кивне пальцем: "А ке

лише сюди, Матвію Яковичу! Яким правом на землі сидиш? Ану, повертай назад подарунок!" Матвій Якович тоді тик-мик. "Так земля ж моя. Сказали ж тоді..." — "Правильно, що сказали тоді, а документик, який стверджував би сказане?" От у чому, Юхимовичу, сила. А коли так — не хочу я такої землі. Числиться за нашим двором старий наділ— п'ятнадцять са-женів садиби, та й годі!"

"То, значить, ти, Матвію Яковичу, топчеш стежку до Тридцятого?" — "Знову не в ту точку поцілив, Юхимовичу. Чогось люди думають, що мужика бог створив з такої глини, що він без плуга й лантуха не проживе. А голова навіщо ж йому?! Хоч, правда, є такі, що й до сивого волосу без неї обходяться. От твій дядько Савка та й Андрій і багато ще інших, що процвітали, коли на Тридцятому працювали. А урвалась їм дорога туди, і, як раки на мілині, посідали! І хліборобити відвик, і в млин не приймають! Добре. Ну, а чого ж ти носом своїм, вибачай за таке казання, у той Тридцятий уперся? Що, хіба й світу тільки, що у вікні? А ти вийди за двір, глянь!

Простіше, Юхимовичу, обнюхав я наш Червоноград в усіх закутках. "Не може бути,— думаю,— що при такій силі народу розумній людині не можна знайти способу, як на світі прожити!" І тут виявилось: місто загрузає в товарах, а транспорту гужового нема. От нема, та і все! Пішов на один склад, на другий — за руки хапають: "То в тебе бричка і коні є? Переробляй її на пружинну платформу, а тоді й живи собі, Матвію Яковичу!"

"І ти, Яковичу, переробив?" — "Хе! Переробив! Якби ж тільки це. Макара із Слобідки знаєш? Добрячий парубок, без діла вештається, скаржиться: "Насточортіло без грошей. Скажи, де заробити можна?" Отут мені, Юхимовичу, й стрельнуло в голову. Обміркував усе добре й кажу: "Наймайся до мене, дам тобі коні й платформу, получка в суботу. Добре?" — "Добре". А ті, на складах, кричать: "Транспорт потрібний, без транспорту помираємо, задихаємося!" Чув, Юхимовичу, таке слово — задихаємося?! Ага, думаю, так? Добре! Зустрічаю Тка-ченка з Низу, з армії прийшов, діла в руках не має. Кажу: "Йди до мене. Моя голова, коні

й платформа, і артіль теж моя. Получка в суботу". Так куди, крик здійняв! Ну й що з того, коли в конторах, на складі у мене свої люди? Я за десятку ніколи не стою, а бачу — діло вимагає — не пошкодую і сотні. І от скажу тобі, Юхимовичу, розмахнувся я в Червонограді! Увесь важкий транспорт, усі платформи, всю артіль у свої руки забрав. Ти уявляєш, тридцять одиниць! І з кожної що не день щось кап та кап! А ти кажеш — Тридцятий! А це вже вирішив перебазуватися в Харків. Тридцять платформ, як болячка, тут всім у вічі впадають, а в Харкові затруся між людьми. Там хоч і п'ятдесят — ніхто не помітить... Чудасія! Поїхав туди роздивитися, грунту намацати, аж дивлюся — в будці Потап сидить — пиво продає і тільки посміюється... Там живе, а тут тільки й чув "куркуль" та "куркуль"...

У цей час в кінці алеї вигулькнув Іван Маркович Зінченко. Зиркнув у той бік Матвій Якович і враз заспішив: "Ну, Юхимовичу, забалакався я, прощай. Терпіти не можу вискочок. Як робили мукобоями в Ірхіна — людиною був, а тепер задер носа і вже свій брат і не брат йому!" Він кивнув у бік Івана Марковича Зінченка і рушив до виходу з парку.

Гарно в нашому Червонограді! Не потикайтесь тільки туди у мокрі сезони, а навідуйтеся, як тут заквітнуть акації, бузок, як ввечері в міському саду заграє оркестр, як заворушаться червоноградські двори і звідти сипнуть на Більовку червоно-градські дівчата, червоноградські хлопці.

Найбільший тиск люду на Більовці проти колишньої жіночої гімназії — протовпитися не можна! Бо ж тут і перукарня Котовича, і друкарня їцковича, тут і кіоск з газетами, з журналами "Огонек" і "Вокруг света" 73. Та наші хлопці найбільше полюбляють чомусь товктися саме під тією друкарнею, неначе дівчат-чарівниць, що ними увесь цей закуток квітне, і не існує на світі!

Та проминемо це товпище, підемо далі по тій-таки Більовці.

Хочете пошукати палітурні Гурезича? То завертайте ліворуч в оте он дворище, заставлене сякими-такими хатинками. Палітурник живе ген-ген у лівому дальньому кутку, здоровенний дядько, високий, сумовитий. А в нього син, хлопчик-семи-літка, он серед двору в калюжі паперову флотилію водить. Оце й буде в майбутньому український поет Леонід Первомай-ський.

Відчиниш із сінець, дверцята і одразу й побачиш Гуре-вичеву палітурню: довгі й широкі столи, заставлені стосами книг, станкові ножі для обрізки книг, ручний ніж круглий для тієї ж потреби. В майстерні чисто, навіть урочисто, трохи пахне столярським клеєм. Працівників у майстерні — один, сам Соломон Гуревич.

Не з порожніми руками та, певне ж, і не з порожнім серцем переступало сенченківське потерча поріг палітурні. В руках стосик книжечок. Все це Шекспір74, його п'єси перекладені колись якимсь Каншиним75. Десятки років мандрували вони з столиці в такі малесенькі книгарні, як була у нас в Червонограді, а там їх Писаревський, власник книгарні, то на найпомітніші місця викладав на вітринах, то заганяв кудись у куток, де порпалися лише запеклі книгогризи і павуки. На кожній ціна 5 копійок; а на "Королі Лірі" 76 — десять. І палітурки полиняли, і краї пострьопалися, і папір вицвів, став тьмяно-брунатним. Ах "Король Лір"! Ах незабутній Шекспір! Які дорогі ці копійки були, і як вони тяжко діставались людині! Але й неможливе часом можливим стає!

Бувають лее на світі, та і в нас в Шахівці, такі свята, як різ-дво 7 , Новий рік! Ходять же хлопці щедрувати, колядувати, поздоровляти з Новим роком! Без зиску для себе не поздоровляють, щось та дають люди, а це щось здебільшого "канхзе-ти" й пряники, а як коли якась благословенна душа розщедриться й на копійку. Були ж випадки, що одна і та ж ласказа жіноча рука вклала у чиюсь замерзлу долоню, крім цукерочки, ще й три ісопійки!

Та й мати не були скупі, регулярно видавали провіантські дві копійки. Біля Вищого початкового училища на розі стояла крамничка,

все вона продавала, а найбільше бублики — треба ж було чимсь заткнути сто хлоп'ячих ротів з Вищого початкового училища? З огляду на ці обставини сюди зносили свої неспродані бублики всі продавці з усього пізнічного району міста.

І що ж, треба правду сказати, зате не було ніде в місті й бубликів, смачніших за ці! Не кожна хлоп'яча душа легко витримає, не ївши до великої перерви. Інший аж труситься — так їсточки хочеться. Отож як дорветься до того бублика, то він райським даром здається!

Свої дві копійки сенченківське опудало теж, згідно з теорією імовірності, мало відносити сюди. І не відносив. Не раз і не два до містифікації удавався: непомітно від матері в ранець кусок хліба затисне і дві копійки візьме!

Отак складав гроші.

І ось у нього в пачечці: "Макбет", "Коріолан", "Король Лір", "Дванадцята ніч" 78, а також трагедія Пушкіна "Борис Годунов" 79. Десь він та підслухав чи вичитав, які то великі письменники і які славні їх твори! І ось тепер все це на столі у Гуревича. І він оправить їх у чорну палітурку з шкіряними коричневими ріжками.

А той книгар, Писаревський, любив книгу, любив дуже молодь і спеціально для школярів тримав у крамниці у великому виборі книжечки. Стане, було, той шахівський вовкулака біля заскленої вітрини, очі так і бігають, не знають, на чому спинитися. Там он "Руслан и Людмила" 80, там "Хаджи Абрек", "Демон", "Боярин Орша" 81 Лєрмонтова. Аж серце заходиться, як згадаєш ті зворушливі книжечки в червоній, синій, зеленій обкладинках! А тут ще й "Недоросль" 82,ще й "Горе от ума" 83, "Кавказский пленник" 84! Пропав ти, пропав навіки, бідолашний Іване! І знову копійка до копійки, дві копійки до двох копійок, і знову нова пачечка книг простує до Соломона Гуревича.

Міські хлопці жили набагато краще, ніж сільські, шахізські.

Замерзне Берестова — скільки хлопців висипле на ковзанах на молодий, гнучкий, темноводний лід! Та так і гасають, та так і літають! Гуревичів семилітка теж моцує ковзани, тільки не залізні, а такі, як і шахівські хлопці,— дерев'яні, і не два, а один. Один із нас ішов у глибину двору з книжками до палітурника, другий завзято випихався з двору на отому своєму спортивному пристрої. Е, так і я вмію! Зустрілися, розійшлися; нікому з них і на думку не спало, що мине скільки там років і вони одного якогось там дня вирушать разом із Харкова в подорож до Червонограда!

Писаревський любив книгу. Є на світі одерлсимі люди. Життя жбурляло його з однієї сутужності в другу. Він думав про одне: назбирати грошей, придбати чи орендувати магазин, щоб ширити книжки, щоб вистеляти ними великі вітрини, самому милуватися ними й інших зачаровувать.

А які видання були! Книжка Д. Марковича "По степах і хуторах" з дивовижними тополями, за якими відкривається вся українська земля, за своє художнє офомлення, за красу свою була виставлена на головній вітрині, ще й на окремій, ажурній, аж поетичній, поличці. Всім, хто не йшов тією людною вулицею, впадала у вічі. ї людські очі прикипали до неї. Еге, отож і шахівського невситимого ненажери теж.

Та хіба він міг знати, та й хто те знав, як мало червоноград-ських очей здатні були віддаватися в добровільний солодкий отой полон? Що любов, відданість? Це велике діло. Та це не гроші. ї що робити з ними в комерції, перша заповідь якої гласить: любов, відданість без діл — мертві єсть!

Мій любий, милий Червонограде, який ти був тоді сліпий, невидющий! А від того й байдужий. Писаревський гинув, а ти, моє любе місто, дивилося і мовчало! І ось не стало чудової вітрини, не стало

Марковичевого романтичного видання "По степах і хуторах"! І Писаревського теж. Де ж він? Подався на шахти? На залізницю? А діло його? Загинуло?

Ні. Дуба було підтято, та незабаром до світла сонця парості підвелися. Два поети. Один Віктор Ярина 85. Другий — Леонід Зимний8б. Обидва з куща червоноградських Писа-ревських.

Багаті червоноградські вулиці на чудіїв отаких, як Писаревський Яків. Жив на вулиці Лермонтовській такий собі залізничний конторщик їван Антонович Копилов — любитель поспівати, випити, повеселитися. Начебто людина при нормі. Так де ж! І цей був одержимий. Наважилося видавництво Брокгауза і Єфрона енциклопедію видавати 87, велику, всезагальну, на 86 томів, видання спеціальне, про конторські справи там, може, слова путнього не було, а от затявся: "Чуєш, жінко, передплачу!" — "Та навіщо воно тобі, Іване? Он і так скільки книжок придбав, дівати нікуди!" — "Не важно, стара. А ти, між іншим, візьми оту скриню, повикидай з неї всяке жіноче шмаття. Сховаємо туди енциклопедію".

І сховав.

Згодом знову оголошено підписку на велике й багате видання "Народи, племена, раси обох половик земної кулі". П'ять чи шість величезних томів, до того ж у тому томі, де мова йшла про Африку, в книзі подані були без усякого сорому зображення голих африканських жінок і дівчат, та хоч би поганих, а то нівроку гарненьких! "А це ж навіщо тобі, Іване, отака сквернота?" — "Таж сини, дочки ростуть, може, ке такі мудрі будуть, як ми з тобою, може, крім голих дівчаток, ще щось зуміють в тих книгах вичитати?" Розкрив том і почав сам читати вголос. А йшлося про те, як такі й такі племена допомагають розродитися своїм породіллям. От підвісять її за руки до дебелої жердини і, ухопившися руками, обтягають донизу живіт з плодом. Теж, бач, допомога. "Бідолашна моя, сердешна!" — тільки й могла вимовити господиня дому, якій самій доля призначила бути матір'ю чотирьох хлопців і двох дівчат.

Були там Петро, Сашко, Павло, Федір, а також Наця і Нюся. "Чуєш, кажу тобі: закрий, прибери геть з очей! Не то дивитися — думати про це не можу!"

Ну, й ці книжки в скриню полізли.

Біля цієї скрині вони поставили ще одну, бо, як уже сказано було, діти родились і родились. Як же ж їх у світ широкий пустити без батьхівського напуття?

Так от про Скапеиівку — вільне від, лісу й очеретів коліно Берестової. Тут було тверде глеюватe дно, височенький берег, затканий квітами й травами. В березі сила раків, знаменитих — скапенівських!

Зібравшися на тому боці, зарічанські хлопці кричали в нашу адресу: "А шахізці-дуки поїли гадюки. А ми кажем: "Дайте нам!" Вони кажуть: "Мало й нам!"

На це мудрі шахівці відповідали з ке меншим завзяттям: "Городяни-дукачі душать жаби на печі". А ми кажем: "Дайте нам!" Вони кажуть: "Мало й нам!"

Інколи засоби міжплемінної боротьби збагачувалися. З річкового глею можна було викачати грудки, ми жбурляли ці ядра на той берег, звідти такі самі галки падали на нас. Під кінець літа ми почали навіть розпізнавати один одного і кричали через річку: "Гей, ти, брунет, під носом витри!" Очевидячки, це вважалося неабияким дотепом. Дуель закінчувалася до нової нагоди. Але одного разу зустріч моя з червоноградським "бру-нетом" відбулася інакше. Вставши раненько, я пішов на Скапеиівку скупатись. Увагу мою привернув хлопець, що бабрався в березі з нашого, шахівського, боку, лобатий, з широким носом, як в австралійських аборигенів. Я добре його помітив ще тоді, коли перекидалися через річку грудками й словесними посланіями.

Хлопець був прикметний, горлатий, вред-ний. Звали його досить дивно — В7юноша.

Сьогоднішня поведінка його на Скапенівці мене вразила. На траві стояла скляна банка наполовину з водою. В склянці плавали якісь живі істоти. Сам власник цього добра стояв на березі з палкою в руці, пильно вдивляючися в зелену трав'яну купу. Враз він зробив різкий порух і ткнув ту палку під, кущ. Палка була з розщепою, як мале граблище. Коли я прибіг на подію — все вже скінчилося: під розщепом побивалась змія.

"Ой,— скрикнув я,— то ж гадюка, укусить! Умреш!" — "Яка ж це гадюка,— не підводячи голови, відповів лобатий,— це не гадюка, а вуж. Бач, ось вушка жовтенькі? А є ще білі вушка і червонясті. А вуж, хоч і вкусить, так нічого, отрути в нього немає".

Я не тільки боявся змій, більш того — ненавидів їх. Перша думка моя, коли я побачив змію, була мерщій за дрюка. ї я сказав тому хлопцеві: "Убий його, і край".

Лобатий тим часом нагнувся, схопив вужа за шию і вміло заправив його в торбу, торбу ж зашморгнув і прив'язав до пояса. "Убити — найлегше".— "А що ж ти зробиш із ним?" — "Пущу в загінчик, є у мене вдома такий загінчик, і буду дивитись, як він живе. В мене вже є їжак і всякі жаби: зелена річкова, жаба городня — ропуха, і червонопуза — дощова". Я знизав плечима: "Пхе, яка гидота!" — "Чого ж гидота? — відповів лобатий.— То тільки так здається. А взимку в мене повно пташок у хаті. І щиглик, і синиця, і снігур..."

Розмова з цим хлопцем здивувала мене й зацікавила. Виходить, не всі городяни пусті лоби, є серед них і, бач, які хлопці!

А в серпні,— був це рік 1912-й, вщерть насичений всякими знанням! , — рушив я в Червоноград складати іспити до Вищого початкового

училища. Перед тим я пробував щастя у нашій новій гімназії, іспит склав, та, коли батьки довідалися, що за право кавчання треба вносити щороку чимало грошей, щаслива зірка моя закотилася, і житейський човен через рік приніс мене до берегів Міського училища, яке того року почало вже зватися Вищим початковим училищем. І тут сталася несподіванка. Пхаючися між хлопцями у вузькому коридорі і намагаючись в останню хвилину пригадати всі правила й закони, потрібні таким хлопцям, як я, несподівано зустрівся з отим лобатим змієприборкувачем. "Здрастуй".— "Здрастуй".— "І ти тут?" — "І я тут".

У Вищій початковій школі вченій зірці нашій не судилося закотитися. В першому класі я сидів на другій від початку парті, лобатий, якого, як виявилось, звали Сашком Копиловим,— на п'ятій, за мною.

Трудний дня мене був той рік! Серед дисциплін з'явилася геометрія. Викладав її сам інспектор училища Георгій Микитович Сепєтий. Це, очевидно, була добра людина, великий знавець свого предмета. Але він мав кілька хиб: був дуже високий, з себе чорний, а к коричневий, і говорив таким густим басом, що вікна дзеленчали. Цей вигляд і голос паралізували мене. Я дивився на дошку, на всі оті паралелі, перпендикуляри, кути — прямі й гострі, нічого не чуючи і не розуміючи з того, що говорив Георгій Микитович. Двійки носилися в повітрі, мигтіли перед очима, осідали в класному журналі, з нього перелітали у четверть — так тоді табель називали. Сидів я на своїй другій парті пригнічений, розчавлений.

Місяців через два після початку навчань у класі сталася пригода.

Проводячи урок, Георгій Микитович обернувся від дошки до класу і неквапливо пройшов до п'ятої парти. Через мить звідти прокотилося його стишене рокотання: "А це що таке, Копилов?"

Я обернувся. Інспектор тримав у руках книжечку в твердій оправі. На палітурці була намальована зелена гілочка і на ній кілька співучих

пташок. Як пізніше я довідався, книжку цю написав професор Кайгородов88 чудесною, популярною мовою для таких хлопців, як я і Сашко Копилов.

— А-я-я! — дорікав Георгій Микитович.— І тобі не сором, адже у нас урок геометрії, а не зоології! Залишишся в класі на півгодини після уроку! А тепер слухати! Сядь!

Згодом я ближче познайомився із Сашком. Ходити в школу і з школи нам було по дорозі, і я інколи заходив до нього.

Бідолашна Сашкова мати! її дім Сашко обернув на зоологічний сад. Скрізь по кутках клітки з пташками, на вікнах банки скляні з усякими в'юнами, жуками-плавунцями й іншими представниками фауни прісних вод; на підлозі повно гаддя — вужі, ящірки; по кутках шкряботіли кігтиками мислимі й немислимі жаби.

У Сашкової матері, крім Сашка, була на шиї вервечка дітей, вона завжди ходила заклопотана потребами своєї рясної сім'ї і все ж знаходила куточок у серці для забаганок свого, мабуть, найгаласливішого, неспокійного сина. Покірно переступала через черепах, знімала з шибок Сашкових слимаків, кричала на вужа: "А забирайся, клятий!" — і гнала його віником у належний куток. Кайгородов мене принаджував. Звірота — ні.

Згодом познайомився і з Сашковим батьком, Іваном Антоновичем. Іван Антонович носив вуса — пишні, розкішні. Працював конторником на залізниці, був власником дімочка під бляхою на Лєрмонтова, 49, і знаменитої скрині в дімочку. Це його батько, пішовши Копиленком у армію, повернувся назад Копиловим.

Наші шахівські скрині були високі, місткі, яскраві. Малювали їх в коричневе поле, зелену квітку з білим підмальовуванням. І це був бич божий! У нашої баби, бабусі ївги, було сім дочок і тільки один син.

Бабусин чоловік — дід Гаврило — поспішив якось несвоєчасно померти. А ви собі уявляєте, що то вдові віддати заміж сім дочок?! Це ж слід набити сім скринь! Інші каміння на дно клали, щоб важчими, багатшими скрині здавалися. Баба їзга до своїх обов'язків ставилася чесно, коли скриня, то скриня! Поки тих дочок віддала — сама як тараня стала, і синові, Юхимові, тільки й залишилось, що иечищена бараболя! Так тобі й треба! Не родися восьмим після стількох дівчат!

Скриня у Івана Антоновича була не така: невисока, а довга, помальована в оливковий колір і прикрашена візерунками, викладеними з вузеньких сріблястих жерстяних смужок.

Отже, і з'ясувалося, що вусатий конторник, власник довгастої скрині з ромбоподібними візерунками, викладеними з вузеньких смужечок жерсті, Іван Антонович Копиленко-Копилов і доводився рідним батьком Сашкові з шкільними прізвиськами В'юноша, Лобатий і подібними.

Скриню ту я, може, побачив ще з перших одвідин копилов-ської хати, та через те, що вона була зачинена, а сам я набігав ще небагато літ, то цей збіг обставин так і не призвів ні до чого. Все пізніше сталося.

Лобатий — зрозуміло чому. А от В'юноша — загадка. Може, й не загадка, а неминучість. Кожен хлопець, крім прізвища, мусив мати ще й інше — інтимне ім'я. У мене їх був ділий хвіст: Сноготок, Лещик, Стерлядь.

Кінець грудня 1908 року. Я вже школяр, і в школі ялинка! Співав хор, декламували хлопці, дівчата. Надійшла моя черга, Я, як і всі, запишався, вийшов наперед і піднесено, рівним тоном почав: "Однаждьі в студеную зимнюю пору..." 89 У віршику розповідалося, як якийсь дядько в ту зимову пору, вийшовши з лісу, зустрів хлопця. Хлопець був одягнений в цілому задовільно, мав на собі і батькову кожушанку, і великі, теж батькові, рукавиці. І, крім того, був завбільшки "сноготок". Що воно таке за "сноготок" — я не знав. А згодом з'ясувалося, що і вся шкільна

громада мала про це таке саме уявлення, як і я. Скінчилося це дуже цікаво, принаймні на другий день ївженяти Івана уже не стало в селі. З'явився на світ Сноготок, або ще Іван Сноготок; в гарячій атмосфері — Сногот! Чортів Сногот! Сноготяра! Сцрготком мені судила доля ходити три повні роки навчання вишколі.

У Вищій початковій школі я став Стерляддю, Лещиком.

Червоноград і вся Червоноградщина розмістилися на масиві, один кінець якого впирається в Полтаву, другий — у Харків, а третій — у Дніпропетровськ. Живуть там люди тверді, скаже чоловік але, то неначе трипарним плугом скибу одверне. А надто на плоїцині високого степу, а надто в шахівській річковій заплаві. І чим твердіша вимова, тим краще. В Шахівці для тренування вимови дошкільнят і хлопців шкільного віку подавався особливий абразивний мовний еталон. Ось він: "Вик ударив бика в бік, бик упав в рів і зарів". І не дай бог вимовити його не так, як тут записано! І вже хто-хто, а я доклав зусиль, щоб з усієї цієї грамоти зробити належні практичні висновки.

Вимова моя була класична. Тож коли ка уроці російської мови і літератури мені запропонували прочитати байку Крилова "Демьянова уха" 90, я прочитав її як умів, виразно і твердо.

А викладачем у нас був Іван Петрович; Соловей, по-шкільному, ї в нього була постійна війна з тим, що він бачив і чув на Червоноградщині. Не кажіть "сіно", а "сєно", і взагалі запам'ятайте, що там, де хохол говорить "і", треба писати "ять". Надто ж нетерпимо ставився вихователь наших душ до шахів-ського е, рівнозначного російському э. Казав: "Ви, кажете, що ваше прізвище Сэнченко? Це по-хохлацькому так, правильно ж слід вимовляти "Сєнченко" через "ять", бо прізвище ваше походить від слова "сєно". І звелів мені підписуватися через "ять". Тож треба уявити, що сталося в класі, коли я підвівся за партою і випалив одним духом усе, що належало до байки, в тому числі і вславлений опис меню "Вот лещик...", і все це у червоноградській шахівській твердій вимові: "Вот лэщик, потроха, вот стэрляди кусочек..."

Клас юних філологів, натренований вихователем людських душ, упав на парти і захлинувся в нестримному нападі сміху. Іван Петрович аж дибки звівся, наблизився до моєї парти, перепитав: "Как? Как? Лэщик? Стэрлядь? Да вы что, Сєнченко, хохол, что ли!" Юні філологи в один голос ревнули: "Ха-ха-ха!" І того дня Сєнченко вийшов з класу вже не як Сєнченко, а як Стэрлядь, Лэщик. "Здоров, Стэрлядь!" — "Гей, Лэщику, будеш шкірити зуби, то дам так, що на третій вулиці гавкнеш!" Багату й образну мову мали юні лінгвісти!

Все це і сумно, і смішно, й трагічно. Чи міг тоді уявити бідолашний, запаморочений тією системою Іван Петрович, що незабаром ударять громи революції, поллються благосні зливи, вимиють з людських душ людиноненависницькі пересуди і на оновленій Червоноградщині стане він викладачем української мови в одній із міських шкіл?! І листуватимуться обидва, і в тих листах згадуватимуть лише хороше з колишніх своїх юних днів.

Крім Більовки, в Червонограді була ще кріпость — Більов-ська. Колись її проти татарів будували. Невідомо, як вона прислужилася в цій справі, але жителям округи, а надто шахів-цям, була дуже в пригоді. Еге ж, кріпость. У кріпості було колись повно страшних гармат, біля гармат поклади ядер, круглих, важких. Тепер гармати людям були без діла, одна з них чи дві іржавіли десь проти міської управи, біля них порпалися хлопці і горобці. Горобці намагалися змостити в жерлі гармати гніздечко, щоб виховати безстрашне плем'я гороб'яче, а хлопці, звісно, навпаки, були проти племені.

Проте, як це не дивно, найохочішим до ядер було чер-воноградське, а надто шахівське жіноцтво. Кожна баба й молодиця були озброєні страшними гарматними ядрами, вогнем, попелом і такі баталії відкривали по всьому фронту, що іншому вояку й не снилось!

Замочували в жлуктах шмаття, закривали соломою, на солому насипали шар гречаного попелу, попіл заливали найлютішим окропом. Бід цього утворювався луг, який і вибілював білизну, вона ставала, як

білі небесні хмари і навіть ще біліша! Коли луг вихолонював трохи, розпорядник баталії тітка Оксана чи її невістка Галька викочували з печі чавунне ядро, що від жару аж вишневим ставало, і спускали те ядро в жлукто. Ух, як закипала вода, якими била фонтанами, які нуртували ключі! Так білили в Червонограді і Шахівці, а може, й деінде. В полотняному вбранні люди ходили, і на люди слід було виходити пристойно. Чим біліші сорочка й штани у дядька Кузьми, тим вище глядачі оцінювали здібності творця цієї білості — тітки Оксани. Заздрі копилили губи, казали: "Пхе. Вирядила Кузьму! Знайте нас — ми кислиці, і з нас квас!" Молодиці щирі, навпаки, зустрівши Оксану, казали: "І як ви ото так білити умієте?! Може, що в луг кладете?"

Але в дворі Кузьми Григоровича мала місце діалектична суперечність. У той час як син Лавреитій — Равлентій, Лавро і Равло — належав уже до вільного птаства і працював послідовно столяром в економії Безака, столяром на пивному заводі Василя-Вільгельма Вуліха, мукобоєм у Кричевського, а потім і хурщиком у нього ж, Кузьма Григорович ще закінчував феодальну стадію: влітку ходив пастухом біля громадської череди, взимку служив сторожем біля церкви. Ніхто в селі не умів так у "всі дзвони" дзвонити, як Кузьма Григорович, і ніхто не вмів так грати на сопілці, як Кузьма Григорович. Вийдеш, було, з хати у двір, а там за гаєм, на луках, де пасеться череда, сопілка грає. Заслухаєшся, і раптом здається, що сопілкою промовляє не Кузьма Григорович, а старовина древня, посивіла; всі вже забули про неї, не забув лише Кузьма Григорович, грає, і його сопілкою говорить уся рідна земля, вся краса її, глибина й сила...

Кузьмо Григоровичу, чи ж ви знаєте, що ви були Геродотом91, Гомером92, Бояном 93, Нестором 94 своєї рідної Шахів-ки? Знає? Де ж йому знати, босому, голому! Просто він мав душу і серце і цією душею, серцем цим умів відчути і зрозуміти, про що гомонять йому степи, ліси, луки, долини, безконечні покоління шахівців, і що чув, про те й розповідав. А що так яскраво й виразно, то на те він Кузьма: "Інші наші сопілкарі і в половину його сили не вміють".

Поза всім цим Кузьма Григорович був звичайний феодальний селянин з кошлатою бородою і зачіскою, яку йому робила його жінка Оксана, моя рідна тітка. У неї була помірна макітерка. Макітерку ту вона накладала чоловікові на голову.

Кузьма Григорович підтримував її, і, поки це робив, тітка Оксана обтинала йому волосся, ведучи овечі ножиці по вінчику макітри. Після такої операції Кузьма Григорович ставав схожим на всіх своїх феодальних однолітків у селі, а коли порівняти до святих, то найбільше на Оксента-угодника, як малював його покійний, богомаз Хома з-під харківської Борисівки, Лавро-Равлентій макітерки не визнавав, стригся на Горі в перукаря Покотила під польку; інші — йоржиком, кому що.

І після стількох літ розлуки двір Кузьми Григоровича майже не змінився. Але була й одміна. Коли Лаврентій Кузьмич працював у млині хурщиком, то не було на кутку коней з такими крутими клубами, як у них. Як печі! Під повіткою стояв дерев'яний короб, а в ньому мішка. Для мішки він брав три відра полови, відро висівок, піввідра води, все це перемішував. Підведе коник голову, побачить Лаврентія і — заірже, та як же ж привітно! І тепер під повіткою короб. І тепер пара коней коло короба. В коробі ж травиця і городнє листя — з соняха, буряка, кукурудзи. І клуби в коней є, так якісь здавлені з боків, не піч — якийсь припічок!

— Ну, от,— каже Лаврентій Кузьмич.— Був столяром, мукобоєм, хурщиком. Тепер став господарювати. П'ять десятин маю осоту...

— Чого там, сину, осоту,— заперечує Кузьма Григорович.— То за хутором, під посадкою, там справді осот, світ білий не бачив такого, а тут за Другою, Третьою балкою, хвалити бога, хліба нічого.

Кузьма Григорович усе життя вважався найзлиденнішим хазяїном, мав щось десятину й три чверті землі, корівку, курей; коней і в заводі не

було, поки Лаврентій не став хурщиком. А тепер, бач, п'ять десятин, пара коней до плуга, борони і гарби... Чого нарікать? Жити можна...

— Атож,— думаючи про своє, каже Лаврентій.— П'ять десятин, з кожної урожаю дванадцять-п'ятнаДцять кіп, разом шістдесят-сімдесят п'ять кіп, по чотири пуди з копи — триста пудів, по вісімдесят копійок за пуд — двісті сорок карбованців, тобто по двадцять карбованців на місяць. Два орачі, двоє коней — і двадцять карбованців?!

Запитую:

— А столярської роботи не чути?

— Та де ж її візьмеш? Ні економії, ні пивоварного заводу!

— Перепадає часом: тому скриню зробити, тому комод, мода тепер на комоди. Підбивають також хлопці в кооперацію, там люди потрібні, або в сільраду писарем...

— А земля ж?

— Землю здам назад, залишу старі десятину й три чверті. Хліб і картопля будуть, а до картоплі щось зароблю...

Кузьма Григорович каже;

— Бач, які люди пішли,— не до землі хиляться, а від землі! А що там у тій канторі? Дихнути нічим. А поля ні за що не можна проміняти. Жили он скільки з старого наділу, проживемо і з нового: п'ять десятин — не десятина й три чверті!

Він щодня встає до схід сонця і, снідав чи не снідав, торохтить у поле, попасає у вибалках коней, вирубує будяки, осот, прополює

картоплі; як коли з невісткою Галькою, а здебільшого сам: Гальці й дома роботи вистачить — стара Оксана вже зовсім збезсиліла.

Виїде за шелюги, дихне на всі груди — не надишеться; гляне навколо — не надивиться, яка, боже, краса, гарнота! ї робота йому не важка, яка ж це робота — гострим істиком підтинати осот та виносити його на межище? А стомиться, сяде на пагорбку проти сонечка, любить, як воно гріє, як пече в лице, любить, як вітер пустує — у чуприні плутається. Сам загорілий, аж коричневий, аж темний; таке все лице від підборіддя до половини ло а, а з половини лоба і геть вище до пролисини — шкіра біла, убережена картузом од вітровію й сонця. Чудасія! Зійдуться в неділю до церкви, глянеш на цих апостолів, і посмішка промигне в очах. Явно видно два поверхи: перший видублений, визітрений-перевивітрений, аж брунатний, а в Бондаренків та Прихідьків аж чорний, бо всі Бондаренки й Прихідьки запеклі брюнети. А верхній поверх лобів отих ніжно-біло-рожевий, якийсь чудний, неприродний, як степова юга,—ото що кажуть, святий Петро овечок ганяє.

З себе Кузьма Григорович не низький, жилавий, костистий, легкий. Сапкою вправно орудує, та так уміло! Просапає латку, повигріба з землі зрубане зілля і на межу віднесе, по-хазяйському. А там розправиться, терне рукавом по лобі, на сонце гляне: ого-го, нерано вже! На хмари задивиться, з хмар очі переведе на круті вали косогорів, видавлених з балок невідомою силою. Воістину благодать! І від благодаті такої полізти в кантору! ї зітхне: сина жаль. Вдруге зітхне: а було ж тут і ще так недавнечко! Гасали по степу управитель Матісон, практиканти, прикажчики, отамани, конторники... І всі намагалися видушити щось з Кузьми Григоровича. Штрафувати любили. На їжі обкрадали: літня солонина з черв'ячками — це ж була річ буденна, на це вже ніхто й уваги не звертав: трапився черв'ячок — ложкою підчепиш, викинеш і далі давай, гав не лови, заґавишся — хлопці все з бачка мерщій висьорбають. Ну його, яке погане згадалося! Кузьма Григорович відігнав рукою привид, глянув перед собою, вдалині чи не за десять кілометрів око зачепилося за Петрізську дзвіницю, що вся сяяла золотом у

сонячному промінні, з балки разо?л з нею витикалися вершечками верби, верби, верби, за ними/перед ыими вали, перекати горбів і пшениць... Це бог таку гарноту створив, щоб було легше жити й працювати людині, щоб було на чому людському окові відпочити і затриматися думці...

Вечоріє, коні біжать легким трюхачком; віз торохтить весело. І коні хапаються, й він. Час до домівки, до хати, до Оксани...

Но, но, коники! Но!

Василь — тітчин Явдошин син, п'ятої ЇБЖИЧИКОЇ ДОЧКИ,— не втік БІД землі, навпаки, прибіг, обгорнув руками її і отак закляк. Сидимо на лавочці під сонцем, під спекою. Каже, торкаючи довгою стеблинкою придорожню билинку:

— Ти мені не повіриш! От дивлюся на неї і бачу, чого вона хоче, і чую, про що шелестить! Дивовижно! Ось глянь, отут, у твоїй Шахівці, скільки пудів з десятини беруть? П'ятдесят-шістдесят пудів? Сліпі, глухі, невидющі!

— А ти ж, Василю, скільки збираєш?

— Я? Двісті пудів з гектара. З п'яти — тисячу пудів. Тисячу пудів пшениці. Росте, як з води йде. Звезу, змолочу восени — клуні тріщать, комора тріщить, в холодній хаті повно, на горищі з верхом! Що не влазить — у ями ховаю. Бо, бач, восени, як кинуться всі до зсипок спродувати, то ціна й хитнеться, і хазяїнам по сімдесят дев'ять, по сімдесят вісім доводиться брати. Позаторік спала до сімдесяти шести. Е, ні, для мене це не лічба. Хай до різдва, до Нового року, до Водохреща 95 в ямі полежить. По сніжку, по морозцю — ні піску, ні куряви, і не по сімдесят шість, а таки по вісімдесят копійок за пуд візьму! А це різниця, як на тисячу пудів перекласти,— сорок карбованців! Взагалі, маючи землю, не мати грошей — душевне і розумове убозтво. Прийшла зима,

саме сезон за копійку побитись, а він на піч! Як тисячу років тому, так і тепер. Хоч би й твій та мій дядько Кузьма Григорович. Все старосвітчина, бездумство, лінь не тіла — адже ж він не ледачий — лінь розумова. Ну, візьми сядь увечері до столу, прикинь: що будеш мати, коли візьмешся викохувати не своїх кудлатих бузівків, а для кавалерії лошаків, швіцьких племінних бугаїв? Це не таке просте діло, Іване, це страшенно інтересне діло, і страшенно грошовите, і страшенно звабливе. На виставку торік восени повезли люди гарбузи — як макітра, сливки, грушки, а я швіцького бугая, кобилу Маріанну, трьох армійських лошаків. Там тільки ахнули. Півтори тисячі за Маріанну давали, а я її за півсотні з Луганську купив. Лошакам теж ціни нема. А мені, думаєш, теж без користі? Грамоту видали на півстіни, золотом сяє. А один сказав: "Чим не голова артілі? Василю Дем'я-новичу, та ви ж голова нашого майбутнього колективного господарства". Ну, це він занадто. Мені власне господарство болить, для колективного шукайте собі не сектантського проповідника 9б!

Василь Дем'янович пройшов складне життя, почав його в облізлому селі Вошивому, в панській економії, як і всі його починали. Щасливий випадок переніс його в Червоноград хлопцем у міську аптеку. Місто зробило своє, взявся виходити в люди. Разом з десятками інших однолітків — хлопців на послугах, писарчуками, прикажчиками — виписував різні самоучителі, підручники, популярні книжки, читав їх. З аптеки перейшов прикажчиком у мануфактурний магазин, захопився толстовством 97, голова на в'язах була — і ось він сектантський проповідник. З Червонограда на Кубань перебрався, проповідував на потаємних зібраннях, складав гроші, про землю мріяв — на Кубані земля, як ніде, спокушає людину! Та і в Червонограді теж.

Розробляв і здійснював операції, часом сміливі, бо то ж уже вдарила революція, все закружилося, завихорилося, і за куряву люди, як за запону, ховалися. І він теж. Повернувся з Кубані додому, в Червоноград, купив коней, воза, сани, будиночок на одній з кращих вулиць, курсував по дорогах Червоноград — Новомосковськ 98; Червоноград — Водолага;

Червоноград — Перещепина, Зачепилівка99; Дарнадежда 10°, Дубові Гряди, Вільховий Ріг.

Коли соточка олії в місті п'ять мільйонів карбованців коштує, то в яку суму оцінити належить дванадцятивідерну бочку олії? І громадив, громадив гроші! Проповідник, богошукач, спекулянт, прозорець, що бачить оком і чує вухом, як ворушить коренями під землею рослина, він неначе слушної години чекав. І ось вона настала. Зникли фронти, з ними разом спливло поміщицьке й багацьке сміття.

Нема в Шахівці Безака, в Добреньці Коваленка, в Олянівці Калниболоцьхого. На Шкавровому, отам, аж за колишнім панським хутором, почав народжуватися новий виселок, і туди на вольні й багаті землі поспішили ті, кому було тісно на старих обійстях в Шахівці, Добреньці, Олянівці, Вошивому, Гнидячому. Спродавшися в Червонограді, осів там і Василь Дем'янович. Не тільки сам з жінкою і дітьми, а забрав ще й старих батьків. І почав нову ецоху в житті своєму.

Брюнет, красиві кучері голову прикрашають, очі розумні, темні, з іскринкою, загорілий, руки, як корені, цупкі, дужі, несокрушенні. Від сектантства залишилася приємна звичка не курити. Пив тільки виноградне вино — на Кубані навчився, і не для того, щоб жлуктити, а просто звеселити щоб дух. "Приїжджай, чуєш, Іване, до мене на Роздолля. Підсядь в неділю на попутну підводу і — ласкаво запрошую!"

З усього мене найбільше вразила його здатність бачити крізь землю, як там ворушиться коріння рослин, і чути, як благають вони: їсти! Пити! Повітря!

Батько наш на своєму місці — на ослоні під стіною, не добереш, дрімає чи слухає, головою похитує. Руки тугі на колінах. Зітхнув, обзивається:

— А Василь батьків уже вигнав, назад у Вошиве відіслав...

— Як же ж це так, тату?! Яка причина?

— Бач, сину, яке тут діло. Хто при закладанні Роздолля мав більшу сім'ю, тому й землі більше давали. На батька й матір три десятини Василеві прирізали. А тепер це все вже закріпилося, наділи записані, припечатані. Тепер, звісно, батьки вже ні до чого йому. Він їх і вигнав.

— Та що ви, тату, кажете?! Василь? Толстовець? Пресвітер?!

— Вигнав, кажу. Сестра, Явдоха, заходила і все розказала. Притулилася у старшого сина, Кузьми.

— В отого п'янюги?

Він не відповів, переклав на коліках руки.

— Ну, і взяв був на літо рідну сестру свою, Гальку, допомагати. Та на крилах прилетіла, теж сектантка, а Василь же проповідником був. Ціле літо проробила. Випав сніг, він тоді: "Іди вже, Галько, додому". А в Гальки і дому немає, бо батьки, до Василя переходячи, спродали і хату, й садибу, а гроші Василеві на нове господарство докинули. "То куди ж я піду, Василю?" — "А куди хоч. Світ широкий".— "Так ти ж мені грошей хоч трохи дай, цілу ж весну, літо й осінь на тебе робила".— "Але ж і їла!"

— Ну й що ж, тату, вигнав і так-таки нічого й не дав Гальці?

— Чого ж нічого? Двадцять копійок грішми і пів житньої хлібини.

Дебелі батькові руки зворухнулися.

Все-таки я на Роздолля поїхав. Усе правда, що Василь розказував,— і про лошаки, і про племінні бугаї, і про кобилу Маріанну. Сад і край саду не хата, а гарненький дімочок червоноградського зразка, під зеленою

залізною покрівлею. Колодязь на пагорку, над колодязем бак, з бака труби — одна до хати, в кухню, друга — в загін і конюшню. Кінець дворища в невеличкому густому насадженні розбірний зруб для гною. З заднього боку при хаті суха, простора, тепла повіточка для зимування бджілок, у нього ще тільки дванадцять вуликів, хоче довести до сорока. Двір чистий, виметений; солома, сіно взяті в густі сторчові огорожі, щоб не кублились, не переводили соломи й сіна кури та й зайці взимку. В просторому підкотному сараї Василів реманент: нові добрі плуги, залізні борони, букер, жатка-снопов'язалка, кінні механізовані граблі. У кутку на задньому плані велика гарба з будкою, обшитою побурілим, але міцним ще брезентом у два шари, з двома пролазками — збоку і спереду, ще й з навісною приступкою, щоб у споруду зручно було залазити і вилазити з неї.

— То ти що, Василю, чумакувати зібрався, чи що? І воликів у запасі маєш чи на швіцьких бугаях вирушиш?

Ми сідаємо на лаві в затінку під дубочком. ї він каже:

— Нікому ке скажу, а тобі скажу. Починаючи, вірив я у Роздолля. Тепер бачу — щось тут не так, десь там закручується, хтось там до мотуза дорівається, щоб на сполох ударити. Ти візьми Івана Марковича, ну Кушнірчиного того великорозумного свинопаса. Ти думаєш, він так собі у сільраді сидить? Сидить і все на замітку бере; бач, що людині болить, думаєш, швіцькі бугаї і кавалерійські рисаки? Сзідомість! Зустрів я його біля сільради, кажу: "Чого ти, Іване Марковичу, дмешся на мене? Що я тобі поганого зробив? Де я дорогу тобі перебіг?" — "Де? — каже.— Скажу: в свідомості. Свідомість у тебе куркульська". Ось яка розмова в нас була. Записав і кваліфікував як куркуля. А в нього сила, влада. Тут, Василю Дем'яновичу, подумай і роби висновки.

— Гаразд, це я розумію,— кажу.— А як ти з цією кваліфікацією критий фургон зв'язуєш?

— Та так і зв'язую, Іване. Тікати думаю з Роздолля на Кубань, поки не пізно. На Кубані в Єсентуках 101 у мене багато добре знайомих людей. Радять радяисьюш службовцем стати, при райвиконкомі за сторожа, за двірника, за писарчука. При виконкомі служи, а гроші в присадибному городі вирошуй. Край курортний, всяке зілля там круглорічко в ціні. Так що, Іване, я тут тільки ще доживаю, а всі думки мої і душа моя в Єсентуках уже. Спродамся, складу все потрібне в гарбу — і прощавай, Роздолля!

Знову тіні минулого... Привиддя моторошні... Гетьте, розвійтесь!

Все Шахівка та Шахівка... А Вільховий Ріг, Добренька, Вошиве, Михайлівка 102. Що вони пасинки Червоноградщині? Що ж, загляньмо і в Михайлівку.

СЕЛО В ПІСКУ

Білий, жовтий, сірий пісок. Хвилястою пеленою він насуває на жита, на хати, хирляві садки і тополі. І шлях захряс у піску. Біле вкриття його виблискує проти сонечка і хвилюється від найлегшого подуву вітру.

Піщинка за піщинкою непомітно сиплються вперед і вперед. Він, пісок, живий, ворушиться. Ось ляжте, придивіться зблизька і побачите безліч жилок-слідів на піскуватій рівнині. Все, що створив геній людини, знайдете в мініатюрі на білому піску, що омиває з усіх боків Михайлівку. Тут і контури небачених веж, і мережива мостів, і грандіозні хмари, Ейфелеві башти 103, вежі...

За царством конструктивного генія несвідомих комах починається царство пахучих килимів чебрецю. Чебреці не хвилюються від вітру і не сохнуть від сонця. Квітнуть вони червоно-бузковим і бузковим цвітом і пахнуть літом, сонцем і медом. У суботу ввечері молодиці й дівчата ідуть по чебрець, який тут щебрецем називають, і посипають ним дома долівку. Чебрець в'яне й пахне, від його запаху стає вільніше на серці.

Михайлівські вулиці сірі, піщані, як і в Шахівці, але поблизу, під рукою, тут Червонограда нема. У піску серед дороги кубляться діти і кури. Через те діти там одноманітні блондини, а кури рябенькі і на протилежність своїй казковій родичці не несуть золотих яєць, та й взагалі несуться мало. В Михаилівці живуть люди стримані. Вони обережні на слово і за традицією обережні на їжу. Через це мало вживають яєць і навіть мало вживають хліба. Не розженешся в цих пісках!

Вулиці, пісок, і пісок... і поодинокі верби, а під вербою кістяк. На кістяку жовта, як пергамент, шкіра. То бабуся гойдає дитя на руках. Гойдає й думає — чи не час йому вмерти? І до кладовища он недалечко...

У сінях миє білизну молодиця. Вона спиною до вулиці, а тому видно лише її худі плечі. Вони, як крокви, підіймаються обіруч голови. З плечей спадає брудна кофта. Жінка дуже худа, і одежа на ній висить, як на хрестом зв'язаних тичинах. Шелестить біля хати верба. На призьбі миршавий пес, а за подвір'ям піски, піски і розпечене коло сонця. От. Що ж, і таке є під сонцем Червоноградщини!

САДИ НАД РІЧКОЮ

Є своєрідні закутки на Черзокоградщині. Є милі, затишні місця, де ввечері співають комарі і на темну зелень спадає м'який одсвіт вечірньої загради. Повітря насичене несказанною ніжністю, воно переливається, як дорогий оксамит, як ніжні рухи сільської Монни-Ванни, що обережно навпроти сонця несе свою невимовну красу на налиті здоров'ям городи. Є красиві місцевості на Червоноградщині, є красуні жінки серед пишних садків.

Ось вона, смаглява, з високим чолом і святою усмішкою яа губах. Вона йде, осміхається ні до кого, вся ласкавість, стриманість і чорний вогонь. Де вона зросла? Сходять ароматом сади; піднебесні красуні

тополі і сосни напоїли її з дитинства тугою за красою — і вона зросла подібна їм, подібна заграві, подібна ніжності і подібна дерзанню... Легкий серпанок дешевого ситцю неспроможен закрити живої краси перс і стриманих ліній високого стану. Вільний комір-чик дозволяє залітати туди вітерцям, і вони цілують недоторканне тіло.

Стежка вузенька. Праворуч — шелюги, ліворуч — тополі, сосни, яблуні, і черешні, і самітна постать інваліда-сторожа. А спереду, за безліччю звороті в, кутів, спокійне плесо річки в зелених берегах.

Надвечір'я. Хвилі заснули. Заснули й очерети. Ніби крізь сон кумкають жаби. В просвіті між очеретами і кущами ліщини стеляться панорами горбів, що один по одному біжать на схід до Червонограда. Між горбами теж просвіти, де вже залягає вечірня тінь, перебігаючи по шахових картках ячменю і проса.

А тут навколо зелень, зелень, зелень... Берег і луки, кущі й поодинокі деревця, тропічне гарбузиння і велетні-соняшники, рівні шереги картопель, прополотих чисто й дбайливо, кучерява пшеничка-кукурудза, присадкувата капуста і просто клапті цілинної зелені забирають душу в полон.

Сонце вже зовсім низько, жінка поринає в городи, може, копати картоплю, ламати пшеничку, а може, їй там побачення. Може, припаде хтось ка повільну відлогість грудей, що живим мармуром підходять вгору до шиї й опускаються вниз і вбоки під серпанком світлого ситцю. А може, й ні. Піде просто через городи на берег, де за корчами піскуватий пляж, де задумлива хвиля й вечірня самотність. Тоді в кущах щось забіліє, тихо сплеснеться вода, і плигнуть далеко від берега наполохані жаби. Жінка купається.

На сади приходьте дивитися ввечері, при місяці, коли він стоїть на небосхилі, і навколо ні темно ні видко. В усі кінці, ледь посріблені, вигаптувані тінями, розбігаються алеї: тополеві, соснові, алеї містичних

верб і чорних вільх, оповитих темними шатрами хмелю. Це колишній маєток. Тут жив поміщик. Розуміється, він був культурний. Його доньки любили мистецтво. В саду й досі ще видно руїни альтанок і концертного залу. Там тріски з піаніно, а може, й рояля, і забита трубка вечірнього водомету, освітленого знизу кольоровими лампочками. Там, де сполохано бігають тіні, травою обросли уламки красивих статуеток богів кохання, вина й радощів. І мох — м'який і ніжний. Тут приємно ступати босими ногами. На великій галявині силуети дівчат і хлопців. Багато сміху, сплески мандоліни й пісень. Далі з-поміж усіх вирізняється один голос, дивної сили й краси. Тихо — це співає червоноградський соловей Віра Шумарова, що разом з хлопцями випуску 1920 року навчалася в Червоноградській учительській семінарії, отій самій, що її тоді закінчив Ївженко-Сенченко Іван і його побратим Сашко-Олександр Копилов-Копиленко. І ще багато іншого люду.

І от знову цей Копиленко! І, власне, не він, а його довга, важка оливкова скриня, набита по вінця томами Енциклопедії, комплектами журналу "Нива"104 за 1896—І 917 роки і комплектами додатків до неї за ті ж роки. А це — зібрання творів Гоголя 105, Ростана 106, Гаріна-Михайловського 1 , Гейне 1С8, це чудесні твори Шарля де Костера "Тіль Улекшпігель" 109? повний, не урізаний для шкільного читання "Дон Кіхот" 110 Сервантеса. Та хіба тільки це! Благословенна скриня! Благословенний Іван Антонович, що спромігся набити її вщерть, благословенна Євдокія Захарівна, що знайшла сили поступитися сховищем речей матеріального вжитку речам вищого, духовного світу. Серед інших книжок зберігалося там і зібрання творів Короленка ш, в якому, як у золотій оправі, містився шедевр, рівного якому, здається, й на світі нема,— нарис "Река играет". Я його читав не раз і не два й ніколи не стомлювався дивуватися його красі, силі і правді. Багато разів брався перекласти його своєю мовою і спіткався одразу ж з першого кроку. Як перекласти оте неподоланне "Река играет"? Ріка грає? Ріка повеніє?

Отже, Сашко-Олександр Копиленко, вступивши в 1912 році до червоноградського Вищого початкового училища, закінчив його успішно року 1916-го круглим відмінником з зоології й ботаніки.

Івженко-Сенченко теж. Того ж року обидва вони вступили до учительської семінарії, перебазованої в зв'язку з війною з якогось польського міста в Червоноград. Ця учительська семінарія працювала в Червонограді лише один учбовий рік, 1916—1917. Через рік вона була переведена ще далі на схід, а саме в Калач Воронезької області, куди попхалися й наші обидва приятелі. З'ясувалося, що цей рейс був даремний. Ледь тільки обставини виштовхнули польську семінарію в Калач, як у Червонограді утворилася тієї ж осені 1917 року своя власна Червоноградська учительська семінарія, де після Нового року й осіли мандрівники,— і тепер міцно, на всі чотири роки.

У семінарії проявився організаторський геній Олександра Івановича. Не було такої студентської організації в семінарії, членом якої він не був би. І семінарійські дівчата склали на нього веселу безжурну епіграму (можливо, автором її і була наша чарівниця Віра ЇЛумарова). Ось вона:

Ходит, вымазанный мелом, Показать, что занят делом!

У кожного свое амплуа. В ті роки мала місце подія, цікава з іншого погляду.

Отже, семінарія, учительська.

1918 рік. На Україні влада належить царському генералові гетьману Скоропадському. І потяглися тоді в Шахівку, Добреньку, Олянівку солдати, фельдфебелі й унтери гвардійських полків, які після закінчення дійсної військової служби повлаштовувались у Петрограді швейцарами, городовиками, жандармами, двірниками. Разом з ними в Червонограді опинився і священик їоанн Падалка. Та не просто священик, а священик дипломований, церковний письменник, автор

підручника з богословія. Улаштувався він працювати у нововідкритій Червоноградській семінарії, де читав лекції про речі, належні до його спеціальності.

В підручнику рясніли імена Платона 112, Локка 1І3, Канта 1І4, Гегеля 1 5, Дарвіна пб. Погляди їхні вчений священик спростовував за допомогою текстів отців церкви і Святого письма. І теорію Дарвіна також.

На тему "Про походження людини" законоучитель і задав нам домашню квартальну роботу. Було це навесні 1918 року.

Я йшов додому, проминув міст через Берестову і зійшов на греблю, обставлену двома стінами верб. Тисячі разів я ходив цією дорогою, знав на ній кожну нерівність, горбик, ямку, кожен будь-чим прикметний камінь — гребля була забрукована. Млинові вантажники своїми кованими в залізо бричками пооббивали, вирівняли, вишліфували кожен камінчик зокрема і все полотнище дороги в цілому. Глянув уздовж цього зеленого тунелю і спинивсь від несподіванки: кам'яна бруківка перетворилася на темно-блакитну ріку, яка текла, струмувала в теплих променях сонця. Один край її упирався в Берестову, другий вливався в головну шахізську вулицю. Краса, несподіванка — і дух захопило! Аж забилося гаряче серце. А душа вихлюпнулася з грудей і розлилася в цьому теплі, в цій незміряній зелені, в травневій блакиті... Людська душа, людське серце, що ви є? Рідна природо, ти, гребле, ти, створена сонцем і каменем темно-блакитна ріка, ви," води болотні і сяюче небо, що ви є? Хто вам початок дав і хто дасть кінець вам, безмежні, нерукотворні?

0 природо, о краса твоя, сила, могутність! Вічні ви, урочисті

1 милі... А до чого ж тут законоучитель священик Іоанн Падалка

з його сіренькою кіскою на потилиці, з сіренькими відповідями на всі одвічні питання людини? Якийсь ніким не знаний бог, існування якого оперте на заплісняві тексти із стародавніх писань людей, часом, може, й геніальних, але безнадійно віддалених рядами сторіч, якісь порожні колоски знань, зернята котрих потрухли давно і обернулись в ніщо! Що там до них дітям цього нового, пройнятого сонцем віку?

На греблі, залитій темно-блакитною пеленою, пустували горобчики; з ними разом кублився легіт, стріпував крильцями, дмухав і здував з темної блакиті кам'яної ріки пір'їнки, порох і кузок, які тут грілися проти сонечка...

Душевні переживання переживаннями, а життя життям. Викінчив опус,— вийшов цілий шкільний зошит,— здав черговому та й забув.

Все сталося в актовому залі останнього дня учбового року. Семінарія не мала свого приміщення, містилася в гімназії, новому просторому будинку з красивими коридорами, класами, зручною домовою церквою. На урочистий акт зійшлися обидва курси (третього і четвертого ще не було), повен зал молодих людей, хлопців і дівчат. Після виступу старших викладачів і директора з промовами, належними на таких зібраннях, несподівано взяв слово нащ законоучитель, священик Іоанн Падалка. Всі наші кадрові червоноградські педагоги того часу сповідували один тактичний принцип: в учбовому закладі учоба на першому місці. Що ж до політики і всього, пов'язаного з нею, то про це в нас заведено було говорити на розі вулиць Більовської і Полтавської, якраз проти друкарні Іцковича.

Тут з уст в уста передавалися останні новини по місту і по країні в цілому. Клубом цим керував учитель співів, стрункий і чарівний красень Кучеренко. Але й він твердо розрізняв одну від одної свої іпостасі, і коли доходило діло до семінарських аудиторій, то тут студенти бачили його лише в основній його іпостасі. Він мав обдарування, умів громадити юнаків і юнок, умів розучувати з ними найскладніші композиції, через що його хор по справедливості вважався найкращим хором у повіті.

Перший неписану конституцію семінарії порушив законоучитель Іоанн Падалка. Взявши слово, він почав говорити не про навчання, а про времена. Времена були складні: невігласи, демагоги, підніжки суспільства випливали на поверхню життя. І не тільки в столицях — Петрограді, Москві, Києзі, не тільки десь там у різних кутках Червонограда, а навіть у нас, в стінах семінарії. Еге ж, семінарії. Може, це помилка? Ні, це не помилка. Є у нас тут такі, як семінарист другого курсу якийсь Секченко, Іоани. То цей Секченко, їоанн, подав вихователеві своєму, законоучителезі своєму письмову роботу, крамольну і непристойну, в якій пише, що бога нема, ангелів нема... Немає сзітлосяйних небес з ангелами, архангелами, з престолом Всевишнього, а є лише природа, яка обновляє себе, відтворює, яка родить покоління людей, а ці покоління вже творять господа бога на свою подобу...

Законоучитель Іоанн Падалка у великому гніві почав читати єретичні шматки з роботи свого вихованця і, читаючи, втратив рівновагу. З гарного розміреного ораторського ритму перескочив на верхні коти. Несподівано заверещав і затупотів ногами. Що з ним? Чого він надривається?

Наївне запитання! В інші часи, але не в рік 1918-й, він був би, мабуть, інакший. Напевне, не дозволиз би собі ні кричати на свого вихованця, ні тим паче тупотіти ногами; просто, без крику витурив би його з вовчим білетом на вулицю. Це колись. Та тільки не тепер! Це ж були часи, коли країна хиталася на хвилях революції. Мені це коливання було приємне, підносило мене. Та хай би я був спробував стати на місце отого християнського теоретика священика Іоакна Падалки!

Вчена, недурна людина, він посідав у Петрограді якесь певне місце, врісся в нього, призвичаївся до нього, став часткою петроградської суспільності, підпертої такими словами, яким начебто й зносу не було: бог, цар, імперія. І ось раптом все це похитнулося, почало валитися, як будівлі на картині Брюллова 117 "Останній день Помпеї". І особисте гніздо отця Іоанна зазнало ударів. Дмухнули крижані вітри, рознесли

пір'я, з якого те гніздо було змощене. Одного ранку встала людина і побачила себе віч-на-віч з катастрофою. Ні царя, ні імперії, ні бога! Власне, філософський бог залишився, але бога православного, такого звиклого, аж набридливого, не стало. Метнулися й князі церкви хто куди. А з ними заметушився й отець їоанн Падалка.

Треба віддати йому належне. Залишив охоплений полум'ям катаклізмів Петроград він не в білизні, а з людською гідністю: з ним прибули й важкі пакунки з його богословським підручником.

Прибило його в Червоноград на Полтавщині, на Україну, де рештки величі колишньої імперії підтримував за допомогою іноземців гетьман України Павло Скоропадський — царський генерал. Звісно, й Україна бунтувалася, але влада тут була начебто в міцних руках. Втікач вЗдпочив, почав заспокоюватись. Може, бог дасть, промине революція державу Скоропадського... А як все-таки не промине? Що має тоді робити законоучитель Іоанн Падалка, де він прихилить голову свою з нужденними кісками сивуватого волосся на потилиці?

В актовому залі було тихо. Ми, червоноградці,— а кас там була більша більшість,— стояли твердо, плече в плече. Тупотінні законоучителя, його зойки од наших грудей відскакували, як камінці од муру. Адже був початок літа року 1918-го.

Через кілька місяців, коли ми восени повернулися в свої аудиторії, то ні гетьмана Скоропадського, ні законоучителя священика Іоанна Падалки вже не було. Підручник його я необачно викинув. Жаль. Цікаво було б поглянути тепер, чого навчали люди кінця стареї, дореволюційної, ери.

Ну, от про червомоградців! Чудесні, часом незвичайні люди зростали та, звісно, і зараз зростають на червоноград-ській землі. Я міг би тут назвати, крім Копиленка, ще Івана Прокоповіича Попова з Піщанки. Піщанка — російське село; Якщо іЩхівка притулилася до Червонограда з

півдня, то Піщанка, навпаки,— з півночі. Там народився Іван Прокопович, з яким ми пройшли всі шляхиі, починаючи з червоноград-ського Вищого початкового училишд і Червоноградської учительської семінарії, кінчаючи харківськими вузами, які вивели нас кожного на свій лан.

Учився Іван Прокопович завжди на самі п'ятірки, був у класах разом з Миколою Борисовим, сином червоно-градського бондаря, математичним світилом. І от тепер він уславлений металург у Дніпропетровську. Микола ж Борисов пішов не шляхами практики, а такої красивої науки, як хімія, став дипломованим хіміком. У ті роки, коли я зустрічався з ним, був він уже кандидатом наук. Страшенно обдарований, страшенно красивий, чіткий розум у Миколи Борисова, колись звали його, звісно, Коля. Коля Борисов. Еге ж. Було.

Були ще брати Ялові. Михайло118. Грицько. Кость. Ці з Дарнадежди, таке село було і є на Червоноградщині. Гриць і Кость учителювали. Складніша доля була в Михайла. Хто ж він? Екс-голова Червоноградської Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, екс-редактор газети "Біднота" 119, екс-редактор журналу "Червоний шлях" 120, драматург, романіст і поет — Юліян Шпол. (Хто попорпається в давніх літературних анналах, обов'язково знайде і Юліяна Шпола.) В 1917 році він був молоденький студент-медик, кучерявий і гарний, як дівчина. І ми, шкільна малеча, з пошаною і внутрішнім тремтінням дивилися на нього і перешіптувались між собою: "Он пішов Миша Яловий". А потім прийшли гайдамаки з німцями ш, і Миша став екс-головою Червоноградської Ради робітничих, селянських та солдатських депутатів.

Зустрів я його в 1924 році в редакції журналу "Червоний шлях". І він уже був не кучерявий, як і належало редакторові такого поважного органу. Любив дуже сонце, життя, мовчазність. Сидить, було, на' лаві, підставивши велику голову свою під яскраві сонячні промені, і все мугиче, мугиче колись десь почуту й незабуту пісеньку:

Скоро солнечное лето, Чьи-то сбудутся мечты,

Покупайте у Сюзетты, покупайте у Сюзетты Ароматные цзеты!

Мовчки, повільно ходив вулицями Харкова і вимовчав роман "Золоті лисенята".

Діяв і уславився в Червонограді Порфир Денисович Мар-ТИНОВРЇЧ 12 , художник, етнограф, добрий знайомий нашого батька Юхима Гавриловича Сенченка. Отже, в мої двадцять років він був уже зовсім старим дідусем. У батьків я бачив його багато разів, але сам уперше зустрівся з ним у 1920 році на глеястому березі Берестової. Всі береги Берестової під Червоноградом низькі, трависті, болотяні, грузькі і лише в одному місці, саме на глеястому березі,— високі, сухі, справді складені з глею.

Це було улюблене місце всіх купальників із Шахівки, червоноградського Низу, рівно ж як і червоноградської Гори. Отут, на цьому високому й сухому березі, і зустрів я його.

Річка вже почала спадати, оголивши тверді затужавілі уступи. Він сидів на верхньому уступі й задумано, а може, й стомлено дивився на річку. Особливий, прикметний, зовсім не схожий на всіх дідів, яких мені доводилося зустрічати. Найбільше вражав великий, особливої форми кіс. Здавалось, потягни його трохи за кінчик — і дотягнеш до підборіддя. Кажуть, що замолоду в домашніх спектаклях він неперевершено виконував ролі Гриця безп'ятого 123, Мефістофеля 123 і Баби-Яги1 5.

Глеястий берег переходив у зелений, засланий споришевими килимами, моріжок. Тут, на спориші, і викачувалися купальники, гріючи ребра проти чарівного червоноградського сонечка. Далі за моріжком стояла могутня стіна сторічних берестків..

Ніяке дерево не шумить так журливо, як старі берести. На вербах листя м'яке, ніжне, навіть лагідне. І шум вербовий ніжний і лагідний. Жерстяне дубове листя у вітровій викрешує іскри, в його шумі гнів,

завзяття, наступальний порив. І дуби не шумлять — гудуть. А берести, старі меланхоліки, беруть серце в полон, сповнюють солодкими болями, заносять бозна-куди, аж плаче те серце — і не знати від чого: від туги, від щастя чи поривань.

І того ранку берестки шелестіли. Одним вухом прислухався до того бентежного шуму, другим — до дідуся. Він був учнем

Академії мистецтв у Петербурзі, вважався незрівнянним рисувальником, дружив з художньою молоддю, серед інших і з Іллею Рєпіним 6 і виявляв у тих змаганнях такі сили, що тяжко було б сказати, хто з них у майбутньому стане справжнім Рєпіним.

Потім сталися важливі обставини. В життя Порфира Денисовича втрутилися фатальні сили, і відтоді він змушений був залишити старі шляхи і піти новими шляхами. Якось в надзвичайно важливій і відповідальній розмові божа мати розповідала Порфиру Денисовичу про так звані Устенські книги українського народу. До татарської навали Русь стояла на вершині культурного розвитку, мала багату літературу, зокрема були тоді на Україні свої Шекспір і Еразм Роттер-дамський 127, Гете 128 і Пушкін, Байрон 129 і Лєрмонтов. Перед татарським лихоліттям 1 0 мати божа зібрала найрозумніших і найблагороднішх мужів і звеліла їм врятувати для майбутнього всі оті цінності. Кожен з них мусив вивчити напам'ять одну з книг з тим, щоб передати її наступним поколінням.

Таких Устенських книг мало бути двісті сім. Отож, розповівши про все це, мати божа сказала далі Порфиру Денисовичу: "Те лихоліття для нашого краю вже минуло. Іди, Порфире, трудися, збирай Устенські книги докупи". І Порфир Денисович, залишивши олівець і пензель художника, вирушив у вир життя збирати Устенські книги і вже назбирав десять скринь, а роботі ще не видно й кінця...

Ми ходили до нього додому, і я бачив ці скрині, гори списаних невтомними пальцями рукописів.

Трагічне життя, і в цій трагічності скалки з відблисками далекого піфагорійства 131 з його музикою цифр, адже Устенських книг має бути 207, бо коли 207, то буде всім! В театрі він має сидіти в 7 ряду, місце 7, інакше й на виставу не піде!

До нього линули з усіх усюд державці Устенських книг, і від них він записував дивовижні речі.

Ми сиділи над річкою Берестовою в чудовий весняний день, і під меланхолійний шум берестів він читав напам'ять записи від якогось мандрівного кобзаря. "Впізнаєте?" — прочитавши чималенький шматок, спитав він. "Пізнав",— кажу. Те, що прочитав Порфирій Денисович, як дві краплини води скидалося на лермонтовського "Демона", лише текст звучав українською мовою., "Нічого дивного,— пояснив Порфирій Денисович.— П'ятсот років тому Україна мала свого "Демона", і ось тепер я його розшукав і записав від..." Вій назвав ім'я кобзаря, від якого запис зробив! Як пізніше дізнався я, текст, який потрапив таким незвичайним способом до Порфкра Денисовича, належав перекладачам Лєрмонтова українською мовою Руланському 132 і Старицькому 133! Але ж кобзар! Видно, чоловік і психіку клієнтів своїх знав, і знав своє діло: доніс-таки Устен-ські книги з правіку у двадцяте сторіччя!

Вислухавши мою розповідь про зустріч з Мартиновичем, батько наш, Сенченко Юхим Гаврилович, сказав: "Еге ж, Порфир Денисович химерний!" І додав дещо від себе. З його розповіді випливало, що Порфир Денисович мав дар зашивати оповіді людей особливими титлами, які давали йому змогу хоч і через десять років відтворити голос розповідача. Батькові і його товаришам, які працювали разом з ним у саду Мартино-вича, особливо запам'яталися розповіді шахівського мешканця діда Івана Некрія. Тож, обравши слушну годину, вони напосіли на Порфира Денисовича, щоб воскресив голос покійного дідй. Порфир Денисович пішов у кімнати, виніс рукопис, присів біля

заробітчанина і почав бубоніти, і робив це так, що слухачам здалося, ніби вони чують голос живого Івана Некрія. Така разюча була подібність!

Задумався, потарабанив своїм звичаєм пальцями по столі, сказав: "А то в саду Порфировому було ще таке. Копали ми перевал, і знадобився хазяїн. Послали в кімнати Івана Максимовича Калюжного, тоді ще парубчака, сходи, мовляв, ПОКЛИЧ. Пішов Іван Максимович, незабаром і з'явився — збентежений, зніяковілий. "То що там таке? Де ж хазяїн?" ї Йван Максимович розповів своїм товаришам, як він зайшов у кімнату, як побачив за столом людей, як, скинувши картуза, сказав "добрий день", як уклонився і як на його привітання ніхто й бровою не зрушив. Подумавши, що, може, мовив тихо й невиразно, Іван Максимович повторив привітання ще раз, уже голосніше, розбірливіше — і знову без одзвуку. Отак зніяковіло й збентежено і з хати вискочив. Пішли сміливіші перевірити розповідь Івана Максимовича й побачили, що він за живих людей прийняв портрети, розвішані над столом!"

А згодом від нашого батька почув я ще й інші розповіді.

Мав Порфир Денисович у Червонограді садибу з садом і хатою, вкритою очеретом. Хата поділялася на дві половини. В тій, де стояла вариста піч, жила мати Мартиновича із дочкою. Половина Порфира Денисовича складалася з двох кімнат — більшої і меншої. Кімната, що від вулиці, була вся загромаджена рукописами знизу доверху. В другій кімнаті він сам жив. Тут стояв стіл, два стільці, на столі житня хлібина і з хлібину ввіткнута велика грудка солі. На стінах картини, намальовані самим Порфиром Денисовичем. В кутку "Тайна вечеря" з Іудою 134, який, умокнувши хліб у солянку, простягає його Христові. Іуда був намальований темнувато, а всі інші апостоли — світлі. Поруч висіла друга велика картина "Моління о чаші", теж гарна, на чорному тлі золота чаша. В цій-таки кімнаті, в другому кутку, стояз рояль, вкритий на два пальці пилюгою.

До цього рояля не дозволялося нікому доторкатися, отже, й пилюгу знімати. В цій кімнаті на одвірку висів портрет голого чоловіка. Як

ввійдеш та глянеш, то здається, що це жива людина: ноги, груди, голова — все живе! На стінах розвішані малюнки з "Енеїди"135, як шинкар торгував горілкою, як пили троянці, як баба ходила до корчми заганяти чоловіка додому. Стара, горбата, в запасці стоїть біля корчми, доказує чоловікові...

Прибиралося в половині Порфира Денисовича раз на тиж день — у суботу. Тоді Мартиновичу було років з п'ятдесят, ходив узимку в поношеному пальті, в старому капелюху, літом — у солом'яному брилі, сорочку носив полотняну, замість ґудзика зав'язував комір червоною стрічечкою, штани напускав на черевики, ходив згорбившись, голився щосуботи, горбатий ніс приплюск до вусів. Вусів не стриг і не голив.

Садибу мав хорошу, з гарним садом, були там дерева, які насадив ще Мартиновичів батько. В одному кутку саду був насипаний високий курган, обгороджений жовтою акацією. Курган ніколи не опоряджався, дерева навколо нього не підрізалися. На цьому місці любив відпочивати батько Порфира Денисовича. І курган, і батька Мартинович дуже любив.

Батька і брата, було, хвалить, а матір і сестру кляне, бо мати не хотіла, щоб він оженився, сестра підтримувала її. Розказує, що мати в нього недобра, мала десять тисяч грошей, віддавала їх у позичку людям, брала п'ятдесят процентів. За це була засуджена на десять років заслання. Відбувши кару, повернулася додому. Із сином і дочкою не жила. в злагоді, вимагала, щоб син годував її; а син годував, та не дуже. їли погано, а сперечалися добре.

Того року батько прийшов із своїми шахівськими това-ришами-заробітчанами, як завжди, весною, прибрати і що треба поробити в саду. Закінчили роботу ввечері. Порфир Денисович виніс гроші, а було саме перед Першим травня. Взяли гроші заробітчани, глянули на курган та й кажуть: "Завтра, Порфире Денисовичу, Перше травня. Добре було б на могилі кашу зварити, поспівати, повеселитися, старого згадали б!"

Думка припала до душі Порфиру Денисовичу. Він так і зчепився в неї: "Оце добре ви, хлопці, надумали! Кашу так кашу! Приходьте завтра і прихватіть хлопців, котрі найголосніші. І Ялисоветі Сиротенковій перекажіть, щоб прийшла з раннього ранку".

Та й прийшла. Вирушили вони з Мартиновичем на базар — пшона купують, курей, м'яса, крашанок, карасів цілий кошик великий нагилили! Дома у Мартиновича Ялисовета курей попатрала, рибу почистила, м'ясо помила — і все жужма повкладала в цеберку, а цеберку на кабицю!

Прийшли тоді на святкування до Порфира Денисовича Григорій Ілліч Балковий, Іван Антонович Балковий, Андрій Максимович Калюжний, Семен Васильович Височин.

Григорій Ілліч і Андрій Максимович пішли з Мартиновичем до крамниці, принесли сулію горілки, сулію вина, цеберку пива. М'ясне, рибу й крашанки Ялисовета виклала у великі череп'яні миски. Порфир Денисович виніс для горілки невеличкі чарочки, для вина й пива — склянки. Пив хто скільки хотів. Спочатку виїли те, що містилось у цеберці, потім взялися до череп'яних мисок. Порфир Денисович горілки зовсім не пив, випив трохи вина. Випивали й гуляли до вечора, співали кріпко. Перед вечором зійшли на батькову могилу і там проспівали "Як умру, то поховайте" 136. Добру пам'ять про себе залишив Порфирій Денисович у своїх садоробів!

Складна психічна організація, вражена хворобою, все життя підштовхувала Порфира Денисовича на пошуки Устен-ських книг. Він опитав тисячі людей, назбирав гори матеріалів. Дещо з цього вченим пощастило відібрати й видати. На початку віку вийшли два томи записів Порфира Денисовича 137. Серед звичайних етнографічних матеріалів там можна знайти унікальні речі, наприклад, розповіді про заробітчанське життя в Одесі, про роботи на завантаженні суден пшеницею, про те, як споконвічні степовики наймалися матросами ка вантажні кораблі, супроводжували їх в італійські й французькі порти,

отже, ставали матросами і пишалися один перед одним, бо як один казав: "Я був в Італії і далі", то другий відповідав йому: "А я був в Парижі і ближче!"

Видаючи ці томи, вчені, звісно, порушили химерні настанови етнографа, зробили все на своє розуміння. Порфир Денисович образився, замкнувся перед людьми, і колосальні етнографічні записи його стали набутком мишей. Помер він у 1933 році. Хто каже — з недогляду, хто твердить, що став жертвою злодіїв. Говорять також про таємницю рояля: начебто грабіжники, відкривши віко його, знайшли там п'ять тисяч золотом! О доле людська, яка складна й суперечлива ти буваєш!

І все це ти, мила, чарівна Червоноградщина! Та хто знає про ті домашні злигодні, кому, крім новелістів, діло до таємниць чорного рояля, бо це курява в літній день, порох. Махнув крилом час, і де воно зсе? А томи записів Порфира Денисовича, а його такі шедеври, як портрет Ф. Мигаля (олівець, 1880 р.) 138, є окрасою рідної науки, рідного мистецтва!

От і наближається наша подорож до кінця. Багато спогадів підняла вона з дна душі. Та душа людська невичерпна, бо немає нічого за неї багатшого, а надто коли її опромінить тепло рідного краю.

1927—1970 рр.

1 Первомайський Леонід Соломонович (справжнє прізвище, ім'я, по батькові — Гуревич Ілля Шльомович; 1908—1973)—український радянський письменник.

2 М о н н а-В анна, Джоконда — один із найвідоміших портретів Леонардо да Вінчі (1452—1519), в якому майстер передав жіночність молодої флорентійки Монни Лізи, а в посмішці відтворив складність її

психологічного стану. Написана бл. 1503 р., нині картина зберігається в Луврі.

3 ...я к у Харков і,— на Холодній горі, на Пісках, на Бурсацькому спуску...— Йдеться про історичні місця Харкова, пов'язані із ранньослов'яиськими поселеннями, на місці яких жили люди ще за скіфських часів (VI—HI ст. до н. е.). Про це свідчать і численні археологічні пам'ятки.

4 Новосел івка, Мерефа, Валки, Просяне, Біда, Старо в і р і в к а, Верб и ще, Червоноград — міста й населені пункти Харківської області в районі будівництва Мерефо-Херсонської залізниці. Новоселівка — село, що входить до складу Чернещинської сільської Ради Красноградського району; Валки — місто районного підпорядкування, одне із стародавніх поселень Слобідської України. Просяне — село, центр Просян-ської сільської Ради Нововодолазького району, Старовірівка — село, центр Старовірівської сільської Ради Нововодолазького району, розташоване вздовж річки Берестової.

5 Водолаг а.— Мається на увазі Нова Водолага, селище міського типу, адміністративний центр Нововодолазького району, розташоване в долині ріки Вільховатки. Через селище проходить залізниця Харків — Дніпропетровськ. Заснована як волосна слобода близько 1675 р. селянами й козаками Харківського полку на т. зв. Муравському шляху. Харківський полковник Григорій Донець збудував тут фортецю, де козаки несли сторожову службу. Назва слободи походить від річки Водолаги.

6 Золота Мекка — місто на заході Саудівської Аравії, де народився засновник ісламу Мухаммед. З VII ст.— священне місто мусульман і місце їхнього паломництва.

7 ...м чали у Водолагу через фронти "республіки" і навіть "монархії" — була ж така старовірівська монархія! —У квітні 1918р. Нову Водолагу

окупували війська німецьких імперіалістів та гетьманські полки Скоропадського. Було відновлено буржуазно-поміщицький лад і встановлено режим кривавого терору. В результаті виступів селянських мас і трудящих Нової Водолаги у січні 1919 р. вона була звільнена Червоною Армією. У вересні 1919 р. Нова Водолага зазнала нападу з боку банд генерала Денікіна, армія якого захопила майже всю Україну. У грУДн* 1919 р. Червона Армія за допомогою партизан звільнила Нововодолазьку волость від денікінців; на початку 1920 р. проведено перерозподіл землі, націоналізовано власність місцевих багатіїв.

8 Біплан — літак з двома крилами, розміщеними паралельно одне над одним.

'"Ой зійди, зійди, ясний місяцю, як млиновеє коло" — українська народна пісня.

10 Губенко Федір Михайлович — брат Остапа Вишні. ,11 Губенко Павло Михайлович (літературний псевдонім — Остап Вишня; 1889—1956) — український радянський письменник, сатирик і гуморист. Незаконно репресований у 1933 р. В засланні перебував по 1943 р. Реаб;іХований в 1955 р.

п Г у б е и к о-М аслюченко Варвара Олексіївна (1902—1983) — дружина Остапа Вишні.

13 Р у ш н и ц я-з ауерка три кільця, дванадцяти а...— Мисливська рушниця, виготовлена на фірмі Зауера (Німеччина).

14 "Віст і" — мається на увазі українська республіканська газета "Вісті ВУЦВКу", яка почала виходити у Харкові в березні 1919 р.; у Києві виходила в 1934—1941 рр., а 14 травня 1941 р. була об'єднана з газетою "Комуніст".

15 Хрест ище — село, центр Хрестищенської сільської Ради. Розташоване на північному заході Красноградського району Харківської області.

16 Вербівка — село, центр Вербівської сільської Ради Балаклійського району Харківської області

17 Карлівка — населений пункт Харківської області.

,8 Сахновщина — селище міського типу, районний центр. Залізнична станція. Заснована по початку 90-х років ХЇХ ст. як хутір Кобелячан. Назва походить від прізвища поміщика Сахновського, через маєтки якого було прокладено залізницю.

19 Павлоград — місто обласного підпоря/псування Дніпропетровської області, райцентр. Розташоване ка річці Вовчій. Залізничний вузол. Засноване як військове укріплення в 1780 р.

20 ...о дин син — Юхи м.— Йдеться про батька письменника Юхима Гавриловича Сенченка.

21 ...в ід Кубані до Зеленого Клина — десь отам на Амурі.— Зелений Клин — район у Приамур'ї, місце розселення українців.

22 Іван ївженко — так прозивали на селі майбутнього письменника І. Сенченка. Прізвисько утворено зід Імені його рідної бабусі — ївги.

23 У 1921 році той Іван вийшов із Шахівки, став на межі рідного села і, не перехрестившися навіть, пірнув у житт я.—1921 р. І. Сенченко переїхав до Харкова, де працював продавцем книг, бібліотекарем, учителем, викладачем української мови у робіт— ничому гуртку. Тут почав писати і перші дописи в газету "Селянська правда" та "Вісті ВУЦВКу".

24 Бузівка — залізнична станція у Зачепилівському районі Харківської області.

25 Попівка — населений пункт Наталинської сільської Ради Красно— градського району Харківської області.

26 Т о к а р і в к а — село, центр Токарізської сільської Ради Куп'янського району Харківської області.

27 Земська управа — виконавчий орган земських установ у Росії 1864—ї917 рр. (на Правобережній Україні — з 1911р.), що відав справами земства.

23 ...ф ілія державного банк у...— Підприємства для організації руху позичкових капіталів, сприяння концентрації і розвитку капіталісти'зного виробництва. 1860 р. створено державний банк, який став центральним емісійним банком Росії. Мав Харківську, Київську та Одеську контори і 24 філії.

...ф ілія Російськ о-А зіатського банк у.— В 60—70-х роках ХЇХ ст. створюється ряд великих комерційних банків і товариств взаємного кредиту. Характерною їх особливістю була залежність від іноземного капіталу. Через акційні комерційні банки іноземний капітал оволодівав важливими галузями російської промисловості.

30 Селянський б а н к.— Створений у 1883 р., банк посідав значне місце в мережі кредитно-кооперативних установ, зокрема задовольняв потребу селянської верхівки в кредиті.

31 Сам оки ш (Самокиша) Микола Семенович (1860—1944) — український радянський живописець і графік, академіх Петербурзької Академії мистецтв (з 1890 р.), заслужений діяч мистецтв РСФСР (з 1937 р.), лауреат Державної (тоді Сталінської) премії СРСР (1941).

32 С л а с т і о н (Сластьоя) Опанас Георгшович (1885—1933) — украї̈н— ський живописець, графік, архітектор, мистецтвознавець і етнограф. Автор жанрових картин з народного життя, портретів українських кобзарів, ілюстра— цій до творів Т. Г. Шевченка.

33 Князь Свят он о л к.— О-гевидяо, йдеться про хнязя туровсьхего (938—1015) і великого князя київського (1015—1019), сина Володимира Святославовича. 1015 р. у міжусобній'боротьбі вбив своїх* братів Бориса і Гліба (за що й одержав прізвисько Святопслк Окаянний) і на деякий час захопив у Кисві великокнязівський престол. Проти Святополка Окаянного виступив його брат — новгородський князь Ярослав Мудрий.

Князь Святосла в.— Очевидно, йдеться про великого князя київського (945—972), полководця Святослава Ігоровича (?—972 або 973). За його князювання тривалий час правила князівством його мати Ольга (в роки неповноліття князя і в часи його перебування у походах). За князювання Святослава Ігоровича значно розширилась територія Давньоруської держави, ухріпилася зовнішня політика.

35 П е р у н — головний бог у східнослов'янській міфології, бог дощу, грому й блискавки. Після прийняття християнства дерев'яний ідол бога було скинуто в Дніпро.

36 Є в а н г е л і є від Матвія — частина Біблії, яка є основною складовою Нового завіту поряд з іншими трьома канонічними Євангеліями. Християнська традиція вважає їхніми авторами апостолів Матфея, Іоанка, їхніх найближчих послідовників — Марка й Луку. Містять розповіді про міфічного Ісуса Христа, його життя, вчення, смерть і воскресіння.

37Ціцерон Марк Туллій (106—43 до н. е.) — давньоримський політичний діяч, оратор, письменник.

38 Юпітер — у римській міфології головний бог; його вважали богом неба, світла, грому, дощу, блискавки. В грецькій міфології ототожнювався з верховним богом — Зевсом, який виступав царем над богами і людьми, творцем і охоронцем законів, покровителем держави.

39 ВПУ — Вище початкове училище.

40 Н е ч у й-Л евицький Іван Семенович (1838—1918) — український письменник, критик, публіцист. У повісті "Бурлачка" (1880) відтворив глибокі соціальні суперечності між поміщиками і селянами, показав початкову стадію пролетаризації селяистза.

41 ...с кладена якимсь Коваленком (були ж тоді і Коваленк о-С ьогобочний, і Ковалснк о-Т огобочиий, ще й у Полтаві сидів наш, окремий Грицько Ковален— х о).— Йдеться про І. Тогобочного (справжнє прізвище, ім'я та по батькові — Щоголів Іван Андрійович; 1862—1933, український драматург).

42 "И а й м и ч к а" — соціально-побутова поема Т. Г. Шевченка (1845). На сюжет поеми письменник написав повість російською мовою "Наймичка" (1852— 1853). Переробку поеми для сцени "Мати-наймичка" (1899) зробив украіи— ський драматург І. А. Щоголів, який виступав під псевдонімом І. Тогобочного.

""Сватання на Гончарівці" — соціально-побутова комедія Г. Ф. КвІтки-Осноз'яненка (1835).

44 "Наталка Полтавка" — п'єса І. П. Котляревського (1819); разом з п'єсою "Москаль-чарівник" (1841) започаткувала нову українську драматургію.

45 "С т о т и с я ч", "Х а з я ї н" — сатиричні комедії І. К. Карпенка— Карого (1845—1907), українського драматурга, актора, режисера,

театрально— го діяча. Написані в 1890 та 1900 рр., вони розкривали процес класового розшарування на селі.

46 "На сопках Маньчжурі ї" — вальс самодіяльного російського композитора І. Шатрова, що був офіцером і брав участь у російсько-японській війні з 1904—1905 рр.

47 Кропивницький Марко Лукнч (1840—1910) — український дра— матург, актор, режисер, композитор, основоположник українського професій— ного театру. В од"оактсяому етюді "По ревізії" (1882) зіграв старшину. Прем'є— ра ТІОЛ відбулася 27 лютого 1883 р. в Харкові в бенефісі М. Кропивпнцького. Водевіль викризг.в тялові явшца капіталістичної дійсності і мав великий успіх.

41 "Мартин Б о р у л я" — комедія І. Х. Карпекка-Карого О 8Я6).

49 Бортнянський Дмитро Степанович (1751 — 1825) — український та російський композитор і диригент. Його творчість стала вагомим внеском у скарбницю вітчизняпоХ хорової культури, мала значний вплив на її розвиток.

50 Лисенко Микола Віталійович (1842—1912) — український композитор, засновник української класичної музики.

"Та забіліли сніги..." — українська народна бурлацька пісня.

52 Сен-Сімон Клод Анрі де Рувруа (1760—1825) —французький мислитель, соціолог, один із засновників утопічного соціалізму.

53 Козловський Іван Семенович (нар. 1900 р.) — український і ро— сійський радянський співак, народний артист СРСР (з 1940 р.), лауреат Державних (тоді Сталінських) премій СРСР (1941 і 1949 рр.).

54 Бадрідзе Давид Георгійозич (нар. 1899р.) — грузинський росій— ський радянський співак, народний артист Грузинської РСР (з 1943 р.). У 1944—1948 рр. працював у Великому театрі. З 1952 р. і до виходу на пенсію викладав у Музичному інституті ім. Гнесіних.

55 Лемешев Сергій Якович (1902—1977)—російський радянський співак, народний артист СРСР (з 1950 р.), лауреат Державної (тоді Сталін— ської) премії СРСР 1941 р.

56Руденко Лариса Архипівна (1918—1981)—українська радянська співачка, народна артистка СРСР (з 1960 р.).

57 Мірошниченко Євгенія Семенівна (нар. 1931 р.) — українська радянська співачка, народна артистка СРСР (з 1965 р.), лауреат Державної премії У РСР ім. Т. Г, Шевченка (1972).

58 "Брала дівка льон та ще й зелененький" — украї́н— ська народна пісня.

59 Чи про чорноморця, який з походу йде ще й семеро коней веде? — Йдеться про українську народну пісню "Ой горе ж мені та на чужині".

60 "Та й нема гірш нікому, як тій сиротині" — українська народна пісня.

61 ...б ула язичнице ю."— Язичники — люди з дохристиянською вірою у надзвичайні сили природи, якими наділялися демони, духи лісів, вод тощо.

62 Кріпосне право — система правових норм феодальної держави, що встановлювала залежність селянина від феодала і часткову власність останнього на селянина-кріпака. У східних слов'ян кріпосне право бере свій початок від доби розкладу первісно-общинного ладу (кінець XV ст.). З розвит— ком капіталістичних відносин і загостренням

класової боротьби царський уряд змушений був у 1861 р. його скасувати.

63 ...х ай їй все на страшному суді проститься.— За релігійними уявленнями, "страшний суд", "божий суд" відбудеться над живими і мертвими після "кінця світу": праведникам буде присуджено вічне бла— женство в раю, грішникам — вічні муки в пеклі.

64 Песталоцці ЙоганН Генріх (1746— 1827) — швейцарський педагог-демократ, один з основоположників теорії освіти і виховання в процесі початкового навчання.

65 Коменський Ян Амос (1592—1670) —чеський педагог-гуманіст, засновник нової прогресивної педагогічної системи, громадський діяч.

Тушинський Костянтин Дмитрович (1823—1870)—російський педагог-демократ, основоположник вітчизняної наукової педагогіки й народної школи в Росії.

67 Бандерівці — члени військово-терористичних формувань, які діяли в Західній Україні в 1943—1947 рр. Назва походить від їх главаря — С. Бан— дери (1908—1959).

68 "Та вже ж третій вечір, як дівчину бачив" — українська народна пісня.

69 Тон — у музиці — звук, що має точно визначену висоту; міра для визначення розміру якісної величини інтервалу, ступінь ладу.

70 А було те під час ізюмо-барвінківських подій.— Йдеться про події 1941—1943 рр., коли в районі Барвінкового — центру ра— йонноґо підпорядкування Харківської області, та Ізюма — міста обласного підпорядкування тієї ж області, точилися жорстокі бої з фашистами. Протягом восьми місяців 1941 р. через місто Ізюм та його район

проходила лінія фронту. Після запеклих боїв у травні 1942 р. радянські війська залишили місто. Тричі захоплював ворог Барвінкове. Гітлерівці чинили страшні злочини: грабували, палили, по-звірячому вбивали людей. Барвінкове звільнено 24 січня 1942 р., Ізюм — 5 лютого 1943 р.

71 Катехізис — церковний посібник, в якому викладено основи християнського віровчення (переважно у формі запитань і відповідей). Переносно — твір, написаний у формі запитань і відповідей.

72 І л і ї (Іллі) — церковне свято на честь пророка Іллі, що відзначається 2 серпня за н. ст. (20 липня за ст. ст.). Риси, властиві язическому богу доіігу, грому й блискавки — Перуну, були частково перенесені християнською релі— гією на Іллю-пророка. За народними повір'ями, після Іллі купатися в річках та озерах не дозволяється.

73 "В о к р у г света" — щомісячний природничо-науковий журнал, за — снований 1861 р. Нині науково-художній журнал, орган ЦК ВЛКСМ.

74 Шекспір Уїльям (1564—1616) —англійський драматург і поет. Великий гуманіст епохи пізнього Відродження.

75 Каншин Павло Олексійович (1829—1893) — російський псет-пере — кладач, лікар. Після Кримської війни пішов у відставку, присвятивши себе літературі. Переклав п'єси В'. Гюго, вірші Байрона, 12 томів творів Шекспіра (1894).

76 "К о р о л ь Лір" — трагедія У. Шекспіра (1606), що показує загальну несправедливість, деспотизм, зраду й лицемірство.

. Різдво — християнське свято на честь народження міфічного Ісуса Христа. Супроводжується такими обрядами, як колядки, вживання куті тощо. Відзначається 7 січня за н. ст. (25 грудня за ст. ст.).

78 "Макбет" (1605), "Коріолан" (1607), "Дванадцята ніч" (1600) — твори У. Шекспіра, в яких показано рух історії як результат діяльності широких народних мас.

79 "Борис Годунов" — трагедія О. С. Пушкіна (1799—1837), росій— ського письменника, родоначальника нової російської літератури, творця росій— ської літературної мови. Написана в с. Михайловському в 1824—1825 рр., видана 1831 р. У цьому творі поет уперше в російській драматургії звернув увагу на роль народних мас в історичному процесі.

80 "Руслан и Людмила" — поема О. С. Пушкіна, роботу над якою почато 1817 р. у ліцеї. Опублікована 1820 р.; спрямована проти епігонів кла— сицизму, проголошувала нові взаємини між автором і читачем, що грунтува— лися на спілкуванні оповідача і слухача.

31 "Хаджи Абрек" (1833), "Демон" (1829—1841 рр.), "Боярин О р ш а" (1835—1836) — поеми російського поета М. Ю. Лєрмонтова (1814—1841). Належать до його ранніх кавказьких романтичних поем.

82 "Н едоросль" — комедія російського письменника Д. І. Фонвізіна (1774 або 1745—1792), опублікована в 1783 р., поставлена в 1782 р. Викриває кріпосне право як основний корінь зла в Росії.

83 "Г о р е от ума" — комедія російського письменника О. С. Грибо— едова (1795—1829), створена в 1822—1824 рр. (повне видання 1833 р.), яка порушувала соціально-політичні проблеми російського життя початку XIX ст.

84 "Кавказский пленник" — одна з ранніх романтичних поем М. Ю. Лєрмонтова (1828). Написана на основі вражень поета, розповідей про побут і звичаї кавказьких горців.

85 Ярина (Писаревський) Віктор Степанович (1901 —1928) —украї́н— ський радянський прозаїк. Належав до літературної організації "Плуг".

Автор збірок оповідань "Лсдяні далі", "Роси" (1928), "Вася-губернатор. Чортова машина" (1929), "Збірка творів" (1930).

86 Зимним (Писаревський) Леонід Якович (1907—1942) — україн— ський радянській поет. Загинув на фронті під Барвінковим. Автор збірок "В дні юоілею" (1930>, "Штурм шахт" (1931), "За Радянську Україну" (Î942) та ін.

87 Наважилося видавництво Брокгауза і Єфрона ен— циклопедію видавати...— Йдеться про Енциклопедичний словник Брокгауза і Єфрона — російську енциклопедію, видану в 1890—1907 рр. у Петербурзі видавничою фірмою Брокгауз — Єфрок. Перше видання складалося з 86 томів (82 осяоші і 4 додаткові).-

38 Кайгородов Дмитро Никифорович (1846—1924) — російський природознавець, професор Петербурзького ЛІСОЕОГС інституту (тепер Лісотехнічна академія), Алггор науково-популярних книг "Беседы о русском лесе" (2 серії, 1880—1881), "Из зеленого царства" (1S88), "Из царства пернатых" (1882) та ін.

89 "Однажды в студеную зимнюю пор у...".— Рядок зірша М. О. Некрасова "Крестьянские дети", вперше опублікованого в журналі "Время" 1861 р. із присвятою: "О. С. Ч [еркыше]зской". Рядки 169—188 під заголовком "Мужичок с ноготок" за традицією часто виділяються в окремий вірш і включаються в хрестоматії для дитячого читання.

90 "Демьянова уха" — байка російського письменника !. А. Крилова (1769—1844), вперше надрукована 1913 р. За свідченнями друзіз І. Крилова, у ній висміювалося засідання "Беседы любителей русского слова", де читалися довгі й нудні твори її учасників.

91 Геродот (між 490 і 480 — між 430 і 424 до н. е.) — давньогрець— кий історик, "батько історії". Дав перший систематизований опис життя і побуту скіфів.

92 Гомер (від XII до VII ст. до н. е.) — легендарний давньогрецький поет, якому приписується авторство епічних поем "Іліада" та "Одіссея".

93 Боян — славетний давньоруський співець-дружинник XI — початку XII ст. Уперше згадується в "Слові о полку Ігоревім".

94 Нестор (? — після 1113) — давньоруський письменник і літописець, монах Києво-Печерського монастиря. Автор "Повісті минулих літ".

95 В од охр еще — православне церковне свято, яке відзначається 19 січня за н. ст. (6 січня за ст. ст.). Супроводжується церемонією освячення води (Йордан).

96 Сектантські пропозідники — люди, які сповідують особли— вий тип релігії, пов'язаний з відходом у певних питаннях від офіційної церкви. Створюючи свої угруповання (секти), вони закликали до "духов — ного переродження", пропагували погляди про "кінець світу", "страшний суд" над "нечестивцями", часто проявляли фанатизм.

07 ...з ахопився толстовство м...— Релігій, но-утопічний суспільний рух другої половини XIX — початку XX ст. Його прихильники проповідували вчення Л. М. Толстого про морально-релігійне вдосконалення суспільства, намагалися створити виробничі общини.

98 Новомосковськ — місто обласного підпорядкування Дніпропет— ровської області; розташованим на ріці Самарі (притока Дніпра). ЗалЬничиий ву— зол, пристань. Місце поселення запорізьких козаків у XVÎÏ — на початку XVÏIII ст.

99 З а ч е п и л і в к а — село, центр Зачепилізської сільської Ради Красно— градського району Харківської області. Розташоване на ріці Берестовій.

100 Дернадежда (Дар-Надежда) — село, центр Дар-Кадеждинської сільської Ради Сахновщггасьхого району Харківської області. Його розділяє на дві частиш річка Багата.

101 Єсентуки — місто крайового підпорядкування Ставропольського краю РРФСР. Розташоване в долині ріки Підсумок ка висоті 600-^-650 м нг.д рівнем моря.

М її х а й л і в к а — село, центр Михайлївсі-к ої сільської Ради Первомайсі-кого району Харківської області, розташоване на ріці Кисіль.

103 Ейфслева башта—металева ґратчаста башта висотою 300 м; була споруджена за проектом французького інженера й архітектора А.-Г. Ел— феля з Парижі для Всесвітньої виставки 1889 р. як емблема досягнень техніки XIX ст.

104 "Нива" — російський ілюстрований щотижневий журнал, що виходив у Петербурзі в 1370—1913 рр. У 1894—1916 рр. виходили також "Ежемесячные литературные приложения", які вміщували на своїх сторінках белетристичні твори, науково-популярні й критичні статті, іноді теяденційно— монархічні романи.

105 Гоголь Микола Васильович (1809—1852) —російський письмен—ник, основоположник критичного реалізму в російській літературі. Визнання йому принесла збірка "Вечори на хуторі біля Диканьки" (1831—1832), створена на основі українського фольклору й українського етнографічного матеріалу.

Ростан Едмон (1868—1918) —французький поет і драматург.

107 Гарі н-М ихайловський Микола Георгійович (справжнє прізвище — Михайловський; 1852—1906) —російський письменник-демократ, ін-женер-залізнкчник.

ії Гейне Генріх (1797—1856) — німецький поет і публіцист, майстер ліричної і політичної поезії.

109 "Т і л ь Уленшпігел ь" — реман бельгійського письменника і публіциста Шарля де Костера (1827—1879). Повна назва трору — "Легенда про Тіля Уленшпігеля і Ламме Гудзака..." (1867). Наповнений національним фламандським колоритом, ромак започаткував національну бельгійську літературу. Написаний, як і інші твори письменника, французькою мовою.

"Дон К і х о т" — роман іспанського письменника Мігеля де Сервантеса (1547—1616); повна назва твору — "Вигадливий ідальго Дон Кіхот Ламанч-сьхий" (ч. 1, 1605 р.; ч. 2, 1615 р.). Це один із видатніших творів епохи Відродження, що мав великий вплив на світову культуру. Пародіюючи рицарський роман, став водночас своєрідною енциклопедією іспанського життя XVII ст.

111 Короленко Володимир Галактіонович (1853—1921) — російський письменник, публіцист, громадський діяч демократичного напряму. Родом українець. Оповідання "Река играет" було завершене восени 1891 р. Почат— ковий начерк зроблено В. Г. Короленком у записній книжці влітху 1839 р.

112 Платон (428 або 427 — 348 або 347 до н. е.) — давньогрецький фіпесоф-ідеаліст. Близько 384 р. до п. е. заснував філософську школу — платонівсьісу Академію.

113 Локк Джон (1632—1704) —англійський філософ-матеріаліст, пси — холог, педагог, ідеолог англійської буржуазії кінця XVII ст.

114 Кант їммануїл (1724—1804) —німецький філософ-ідсаліст, родо— начальник німецької класичної філософії.

115 Гегель Георг-Вільгельм-Фрідріх (1770—1831) — німецький філософ-ідеаліст, представник класичної німецької філософії: нг ідеалі— стичній основі розробив систему принципів діалектичного способу мис— лення.

пб Дарвін Чарлз-Роберт (1809—1882) — англійський природодослідник, основоположник еволюційного вчення про походження видів твермн і рос-ЯЗДГІ шляхом природного відбору. Обгрунтував гіпотезу походження людини від мавпоподібного предка.

117 Брюллов Карл Павлович (1799—1852) — російський живописець. У своему тгюрі ^Останній день Помпеї" (1830—1833) зиялюкав загибель античного міста Помпеї під час виверження вулкана Везувій 24 серпня 79 р.

'^Яловий Михайло Омелянович (літературний псевдонім — ТО ліан Шж>л та ііі., 1895—1934) — українськийрадзгнськик письменник, перший президент літературного угруповання ВАПЛІТЕ. Автор роману "Золоті лисенята"

(1927). Незаконно репресований. Загинув. Реабілітований після XX з'їзду КПРС.

п9"Біднота" — щоденна газета, яка виходила у Москві в 1918р. Перший номер надруковано 27 березня 1918 р. Видання Центрального Комітету Російської Комуністичної партії більшовиків.

120 "Червоний шлях" — український громадсько-політичний, літературно-мистецький і науковий щомісячний журнал. Виходив у Харкові в 1923—1936 рр., з 1936 р.— під назвою "Літературний журнал".

121 А потім прийшли гайдамаки з німцями...— Йдеться про австро-німецьку агресію на Україні в березні — листопаді 1918 р. Ка її території було встановлено окупаційний режим. 29 квітня окупанти розігнали

Центральну раду й створили маріонетковий уряд на чолі з "гетьманом" Скоропадським. Війська "гетьмана", прагнучи з контрреволюційною метою використати популярні в народних масах історичну традицію і терміноло— гію, називали себе гайдамаками. Трудящі України зі зброєю в руках під— нялися на боротьбу і відкинули спробу реставрації буржуазно-поміщицького монархізму на Україні. ІЗ січня 1918 р. в Костянтинограді було встановлено Радянську владу.

122 М а р т и н о в и ч Порфир Денисович (1856—1933) — український живописець і графік, етнограф. Автор жанрових картин, портретів украї̈н— ських селян, пейзажів.

123 Гриць б е з п' ятий — народне найменння чорта, що за за— бобонними уявленнями є надприродною істотою, яка втілює в собі злі сили і має вигляд темношкірої людини з козячими ногами, хвостом і ріж — ками.

124 Мефістофель — демон, диявол, образ злого духа в фольклорі й художній творчості багатьох народів. Літературний персонаж німецької народної книги "Повість про доктора Фауста,..", опублікованої 1587 р., "Фауста" Й. В. Гете та іи.

125 Баб а^Я г а, Яга — від найдавніших часів у слов'янській міфо— логії стара добра жінка, яка приходила на поміч людям у біді; пізніше (в міфах і казках) — баба-чарівниця, яка живе в лісі і є втіленням темних сил і зла,

126 Рєпін Ілля Юхимович (1844—1930) —російський живописець, член Товариства передвижників, академік Петербурзької Академії мистецтв (з 1893 р.).

127 Еразм Роттердамський (1469— 1536) — вчений-гуманіст, філолог, письменник епохи Відродження.

. 128 Г е т е Йоганн Вольфганг (1749—1832) — німецький поет і мислитель, основоположник нової німецької літератури. Іноземний почесний член Петербурзької Академії наук (з 1826 р.).

129 Байрон Джордж Ноел Гордон (1788—1824) —англійський поет, представник революційного романтизму. Учасник національно-визвольного руху в Італії та Греції.

130 Перед татарським лихоліттям...— Йдеться про монголо— татарське нашестя, коли орди хаиа Батия вторглися на Русь. 1223 р. на ріці Калці вони завдали поразки об'єднаному війську руських князів і по — ловців. У 1236 р. військо завойовників вдерлося у Східну Європу. Походи монголо-татарів на руські землі (ХШ—XV ст.) супроводжувалися масовим винищенням населення, руйнуванням міст (Переяслав і Чернігів зруйновані у 1239 р., Київ —у 1240 р.).

131 П і ф а г о р і й с т в о — релігійно-філософське вчення у Давній Греції VI—IV ст. до н. е., започатковане філософом і математиком Пі— фагором (бл. 580 — бл. 500 до н, е.). Вчення виходило із уявлення про число як основу всього сущого. Піфагорійці вчили про переселення душ, розробили складну систему культових заборон ("піфагорійський спосіб життя").

132 Руданськкй Степан Васильович (1833—1873) — український поет-демократ, перекладач. Автор співомовок, ліричних віршів, балад, поем,

133 Старицький Михайло Петрович (1840—1904) — український письменник, театральний і культурно-громадський діяч.

134 В кутку "Тайна вечеря" з Іудою...— Мається на ува— зі картина невідомого автора, де зображена "Тайна вечеря" — спільна вечеря Ісуса Христа з дванадцятьма апостолами (учнями) напередодні його смерті. У

присутності всіх Христос пророк, що один із його учиш зрадить його. Ним став Іуда Іскаріот, який продав свого учителя за ЗО сріб— ників.

І35"Енеїда"— поема І. П. Котляревського, перший твір нової української літератури. Це переробка у бурлескному стилі "Енеїди" римського поета Марона Публія Вергілія (70—19 до н. е.). Повний текст (шість частин) "Енеїди" Котляревського видано посмертно 1842 р. у Харкові. В поемі відтворено побут різних верств українського суспільства, сатирично показано представників поміщицько-кріпосницької верхівки, чиновництва, духівництва. Образ головного героя — Енея, пародійні образи богів у творі мають багато рис, підмічених письменником в українського народу.

13 "Як умру, то поховайте" — перший рядок "Заповіту" Т. Г. Шевченка. Вірш написано 25 грудня 1845 р. у Переяславі, під час перебування хворого поета в лікаря А. Козачковського. Політичний заповіт митця став визначним явищем в українській революційній поезії.

137 На початку віку вийшли два томи записів Пор— фира Денисович а.— йдеться про книгу П. Д. Мартиновича "Укра— їнські записи Порфирія Мартиновича", видану в Києві Університетом св. Володимира 1906 р.

138 ...портрет Ф. іЛигаля (олівець, 1880 р.)...— Портрет чумака Федора Мигаля був написаний П. Д. Мартиновичем у 1880 р. в с. Ве— реміївці Золотоніського повіту на Полтавщині — старому чумацькому селі, яке ще зберігало багато старовини в одязі й побуті, жило життям XVIII ст. У версміївських малюнках талант Мартиновича досягає найвищого рівня.